

KIRKELIG KULTURARVSTRATEGI

Rapport levert, 31. august 2020

Fotografier uten oppgitte kildehenvisninger er tatt av Morten Stige, som har gitt tillatelse til å benytte dem i denne rapporten.

INNHOLDSFORTEGNELSE

1. INNLEDNING

2. UTVALGET OG ARBEIDET

2.1 Utvalgets sammensetning og mandat.

2.2 Utvalgets forståelse av oppgaven.

2.3 Arbeidsmåter

3. HVA ER DEN KIRKELIGE KULTURARVEN?

3.1 Innledning

3.2 Kirkested

3.3 Kirkebygg

3.4 Inventar og utsmykning

3.5 Kirkegård

3.6 Prestegård, prestebolig og bispebolig

4. DEN KIRKELIGE KULTURARVEN OG DENS BETYDNING

4.1 Innledning

4.2 Kulturhistorisk forståelse

4.3 Kulturhistorisk forståelse av den kirkelige kulturarven

4.4 Kulturarvens betydning for Den norske kirkes selvforståelse og oppdrag

4.5 Kirkens historiebevissthet

5. DEN KIRKELIGE KULTURARVENS POTENSIAL I KIRKE OG SAMFUNN

5.1 Innledning

5.2 Den kirkelige kulturarvens potensial i gudstjenester og kirkelige handlinger.

5.3 En mulig didaktisk bruk i trosopplæring for barn og voksne

5.4 I arbeidet for å skape forståelse mellom ulike kulturer/religioner

5.5 Som arena for flere kunst- og kulturuttrykk

5.6 Kirkens kulturarv og lokalsamfunnet

6. HVORDAN FORVALTE DEN KIRKELIGE KULTURARVEN

6.1 Innledning

6.2 Dagens forvaltning av kirkebygg

6.3 Utblikk til andre land

6.4 Kirkeantikvariske fagressurser i Norge

6.5 Kirkens kirkeantikvariske kompetansebehov

6.6 Mulige modeller for organisering

7. NYTT JURIDISK OG FINANSIELT RAMMEVERK RUNDT DE BEVARINGSVERDIGE KIRKENE

7.1 Innledning

7.2 Juridisk vern av kirkens nasjonale kulturminneverdier

7.3 Sikring av lokale kulturminneverdier og løst inventar

7.4 Gravplassene som kulturmiljø

7.5 Sikring av kulturmiljøet rundt kirkene

7.6 Kommunenes ansvar for finansiering kirkebyggene

7.7 Behovet for statlig merfinansiering av kulturhistorisk verdifulle kirkebygg

7.8 Mulig organisering av en statlig merfinansiering

8. UTVALGETS FORSLAG TIL KULTURARVSTRATEGI

1. INNLEDNING

De aller fleste nordmenn har et forhold til kirken i nærmiljøet sitt. De er opptatt av at den skal se ordentlig ut, og at kirkegården rundt skal være velstelt. Dette gjelder også de som sjelden besøker kirken. Det ser vi tydelig når en kirke brenner, enten det er i Våler, på Vålerenga eller i Porsgrunn. Mange er i sorg, og engasjementet rundt utseendet til kirken som skal reises på branntomta er stor.

Kirkens kulturarv er tett sammenvevd med hele nasjonens historie – og alle norske steders historier. Denne kulturarven spenner fra kirkebyggene og deres mangfoldige interiører, over kirkegården, kirkebakken og prestegården, og videre ut i bygda og byen, og beriker våre historier og tradisjoner. Den kirkelige kulturarven angår og tilhører alle.

Den kirkelige kulturarven forteller om impulser som kom utenfra, som forandret landet vårt og bidro til å gjøre det til det det er i dag, med sol og skyggesider. Arven binder oss sammen i et større overnasjonalt fellesskap, samtidig som den oppleves som rotnorsk.

Dette har vi i Den norske kirke ikke alltid vært like bevisste på. Både ansatte og folkevalgte er, naturlig nok, opptatt av å se fremover. Og vi er mer opptatt av det som skjer nå, enn av det som skjedde før.

Denne rapporten er et bidrag til en refleksjon rundt den kirkelige kulturarven, hva den består av, og hvorfor og hvordan vi skal ta vare på den og bruke den, og ender opp med forslag til en strategi for hvordan kirken selv kan hente inspirasjon, forvalte og videreutvikle den.

Første del av rapporten forsøker å definere og beskrive kulturarven, ser på dens betydning for kirkens eget liv og dens virksomhet. Kulturarven gir dybde til gudstjenesteliv og liturgi, opplevelse av rom og steder, og den gir tilhørighet.

Den kirkelige kulturarven er naturligvis kirkebyggene med interiører og utsmykning. Kirkerommene uttrykker på samme tid kristendommens innerste, men gir også plass til det allmennmenneskelige. Denne arven er også steder, sammenhenger og tradisjoner som går langt utover selve byggene.

Kulturarven representerer et ansvar og en ressurs. Hver generasjon bør reflektere over og hente inspirasjon i arven, og forvalte den i et langt perspektiv.

De siste kapitlene leder mot et forslag til en strategi for kirkens forvaltning av kulturarven. De handler om vern og vedlikehold, økonomi, ansvar og regelverk, men også om hvordan kirken skal bli en sterkere aktør i utviklingen av arven, og utnytte den i sin virksomhet.

Kulturarven må sikres for kirken og for det nasjonale fellesskapet, både økonomisk og juridisk og på en kulturminnefaglig god måte. For at dette skal gjøres med troverdighet, må kirkene være åpne, tilgjengelige og i aktiv bruk.

Samfunnet og kirken utvikler seg. Det samme gjør vårt forhold til kulturarven. De senere tiår har samiske perspektiver vitalisert og tilført kulturarvstenkningen nye perspektiver. Synet på landskap, tradisjoner og identitet er blitt utvidet. Dette har også vist hvordan kulturmøter

beriker og kaller på ettertanke. Disse aspektene er med i rapporten, men har et stort potensial for grundigere utforskning i etterkant av dette arbeidet.

Arbeidsgruppen er overbevist om at det mest fremtidsrettede kirken og samfunnet kan gjøre, er å ta vare på vår kirkelige kulturarv, våre kirkesteder og kirkebygg. Sporene etter dem som har levd før oss, gir oss ikke bare tilgang til vår historie, men de viser vei fremover. Arbeidet med kulturarven gjør at kirken og samfunnet utvikler kunnskap på flere områder, og bidrar til en bærekraftig samfunnsutvikling. Hva ville kirken og samfunnet vårt vært uten kirkebyggene? Hvordan skal kirken i fremtiden kunne utføre sitt oppdrag dersom den ikke tar vare på denne skatten og gir den videre til kommende generasjoner?

2. UTVALGET OG ARBEIDET

2.1 Om utvalgets sammensetning og mandat.

Kirkerådet gjorde i sitt møte i desember 2018 (KR-sak 64/18) vedtak om at det skal utarbeides en kulturarvstrategi for Den norske kirke etter følgende retningslinjer:

1. *Kirkerådet vil arbeide for at det etableres et nytt rammeverk rundt kirkebyggene til erstatning for dagens lov- og regelverk og bidra til utvikling av en mer samlet kirkelig kulturarvpolitikk og et kirkeantikvarisk fagmiljø.*
2. *Det utarbeides en nasjonal kirkelig kulturarvstrategi for behandling i Kirkemøtet 2021.*
3. *Det må etableres samarbeid med Opplysningsvesenets fonds kulturarvsoppdrag for prestegårder og KAs kirkebyggfaglige miljø for å samle og utnytte kirkens ressurser på dette fagfeltet. Det må etableres et samarbeid med begge disse miljøene for å samle og utnytte kirkens ressurser på dette fagfeltet best mulig*

På nyåret 2019 opprettet direktøren en arbeidsgruppe med fagpersoner som skulle starte arbeidet:

Ove Morten Berge	arkitekt, kirkebyggkonsulent i KR
Margunn Sandal	ph.d, sogneprest i Frogner menighet.
Oddbjørn Sørmoen	mag.art. kulturhistorie, fagdirektør i KA
Morten Stige	kulturhistoriker, selvstendig

Berge var sekretær i arbeidsgruppen.

Arbeidsgruppen utarbeidet et utkast til disposisjon for arbeidet, og drøftet mandatet gruppen hadde fått. Dette arbeidet ledet til at det ble fastsatt et nytt og utvidet mandat, samt at gruppen ble utvidet med to nye medlemmer:

Arne Tveit	ingeniør, byggfagsjef Bergen kirkelige fellesråd
Bjørn Solberg	pensjonert rektor, leder i Indre Østfold kirkelige fellesråd

Solberg ble oppnevnt som leder av arbeidsgruppen.

Fra 01.05.19 arbeidet gruppen etter følgende reviderte

MANDAT

1. Utarbeiding av en nasjonal kirkelig kulturarvstrategi

En vellykket kirkelig kulturarvsatsing vil være avhengig av et samspill mellom en rekke forhold, blant annet teologisk og liturgisk forståelse og kulturminnefaglige vurderinger, aktivt lokalt eierskap, økonomi, organisasjoners- og institusjoners arbeid, frivillig arbeid og enkeltmenneskers initiativ og innsats.

Utvalget skal legge vekt på å:

- *Utvikle forslag til en forståelse av 'kulturarv' med utgangspunkt i teologisk/kirkehistorisk refleksjon, kulturminnefaglig forståelse og erfaringsinnhenting fra kirkelig praksis.*
- *Forslaget skal omfatte kirkens materielle og immaterielle arv, bygg og bruk, arkitektur og liturgi.*
- *Utdype den kirkelige kulturarvens betydning for kirkens selvforståelse og dens mulige didaktiske bruk.*
- *Videreutvikle og tydeliggjøre kirkelige kriterier for vern/fredning med utgangspunkt i eksisterende/pågående utviklingsarbeid i regi av KA, NIKU mv.*
- *Skissere strategier og løsninger i andre land som kan ha relevans i norsk sammenheng.*

2. Bidrag til utvikling av et kirkeantikvarisk fagmiljø

- *Utrede kirkens kirkeantikvariske kompetansebehov på nasjonalt og regionalt nivå sett i lys av soknets lokale eierskap/forvaltningsansvar for kirkelige kulturminner og statlige kulturminnemyndigheters rolle og ansvar.*
- *Kartlegge eksisterende kirkeantikvariske fagressurser, databaser og miljøer med relevant kompetanse og avdekke mulige kunnskapshull. (Kartlegging av ressurser på bispedømmekontorene gjøres i samråd med arbeidsgruppen for gjennomgang av kirkefaglige ressurser.)*
- *Foreslå ulike modeller for organisering av et kirkeantikvarisk fagmiljø, nettverk, nyutvikling av fagmiljø etc. Modellutviklingen forutsettes utviklet i dialog med KAs eksisterende fagmiljø på kirkebygg/gravplass og Ovfs fagmiljø for prestegårder. Biskopens myndighet knyttet til kirkebygg og kirkelig inventar skal ikke svekkes.*

3. Gi innspill til Kirkerådets kirkeordningsarbeid ang nytt rammeverk rundt kirkebyggene til erstatning for dagens lov- og regelverk

- *Bidra til begrunnelsen for merfinansiering av historiske kirkebygg og foreslå mulig organisering av en slik ordning.*
- *Foreslå ønsket innhold i en justert kulturminnelov som sikrer kirkelig kulturarv som fellesressurs på en langsiktig måte.*
- *Drøfte konsekvensene av fredning ihht kulturminneloven og hvordan kirken kan organisere seg for å være en kompetent part med innflytelse over egne kulturminner.*
- *Foreslå hvordan 60 meters grensen og andre bestemmelser som sikrer kulturmiljøet rundt en kirke, kan forankres i plan og bygningsloven.*

LEVERING

Vi ber Kulturarvgruppen om å levere et forslag til kirkelig kulturarvstrategi før 1.september 2020 slik at det er tid til forankring hos berørte parter, høring og Kirkerådsbehandling før behandling i Kirkemøtet 2021.

I løpet av 2019 skjedde det ytterligere endringer i sammensetningen. Inger Anne Naterstad kom inn i gruppen i kraft av å være ny seksjonsleder i Kirkerådet. Mot slutten av året gikk Ove Morten Berge ut da han sluttet i Kirkerådet. Oddbjørn Sørmoen byttet jobb fra KA til KR; han fortsatte i gruppen, mens Øystein Dahle kom inn som nytt medlem.

Fra 01.01.20 har arbeidsgruppen bestått av disse personene, som er ansvarlig for denne rapporten:

Bjørn Solberg	leder	cand.philol, leder Eidsberg kirkelige fellesråd
Øystein Dahle		cand.philol., direktør, avdeling for sektorpolitikk og styring i KA
Inger Anne Naterstad		cand.theol, seksjonsleder, gudstjenesteliv og kultur i KR
Margunn Sandal		ph.d., sogneprest, Frogner menighet, Oslo
Morten Stige		kunsthistoriker, Fabrica kulturminnetjenester
Oddbjørn Sørmoen		mag.art i kunsthistorie, seniorrådgiver, gudstjenesteliv og kultur i KR
Arne Tveit		ingeniør, kirkebyggsjef, Bergen kirkelige fellesråd

Sørmoen var sekretær i arbeidsgruppen.

2.2 Arbeidsgruppens forståelse av oppgaven

Arbeidsgruppen har forstått oppgaven slik at den skal utarbeide et faglig fundert dokument som skal danne grunnlag for at Kirkemøtet i 2021 skal kunne vedta en strategi med tilhørende konkrete vedtak innenfor området kirkelig kulturarv. Det betyr at arbeidsgruppen skal utrede hva som menes med den kirkelige kulturarven, hvilken rolle den spiller, og ikke minst bør spille for Den norske kirke. Videre hvordan kirken skal ta vare på kulturarven og gjøre den til et felleseie, og hvordan kirken skal organisere dette arbeidet og sikre tilstrekkelig finansiering.

2.3 Arbeidsmåter

Arbeidsgruppen har arbeidet slik:

- Disposisjonen ble avklart våren 2019; da ble også oppgavene med å skrive de enkelte kapitlene fordelt.
- Høsten 2019 arrangerte arbeidsgruppen to seminarer. Ett med fagpersoner innen kulturhistorie, teologi, arkitektur, og ett med representanter fra Danmark, England og Sverige. På det første seminaret ble en rekke emner innen kirkelig kulturarv belyst, på det andre seminaret fikk arbeidsgruppen innsyn i hvordan arbeidet med den kirkelige kulturarven ble organisert og finansiert i de tre landene. Lærdommen fra de to seminarene har gruppens medlemmer brukt i skrivearbeidet.

- Arbeidsgruppen har også hatt samtaler med representanter for Samisk kirkeråd og Forsvarsbygg, og det har vært to samtaler med preses og fungerende preses i bispemøtet.
- Høsten 2019, og særlig våren 2020, har arbeidsgruppens medlemmer skrevet utkast til enkeltkapitler i rapporten. Disse har så vært drøftet og bearbeidet i arbeidsgruppens møter frem til endelig rapport ble ferdigstilt.

Arbeidsgruppen har brukt mye tid på å definere og beskrive den kirkelige kulturarven (kap. 3). Videre har vi lagt vekt på å begrunne hvorfor kirken skal ta vare på denne arven (kap. 4), vi har skrevet en del om hvordan kirken kan bruke kulturarven i det daglige arbeidet (kap. 5), og hvordan kirken kan forvalte kulturarven sin (kap. 6). Vårt forslag til strategi kommer så i kapitlene 7 og 8.

I mandatet står det at arbeidsgruppen skal ha kontakt med OVF's fagmiljø. Det har vi valgt ikke å ha, da arbeidet med en avklaring av OVF's rolle, og disponeringen av fondets verdier, har pågått samtidig med, men helt uavhengig av vårt arbeid. Arbeidsgruppen har imidlertid registrert de politiske signalene i stortingsmeldingen om OVF, og vi gir i kapitlene 7 og 8 uttrykk for hvordan bruken av de midlene kirken er foreslått tilført, kan organiseres.

3. HVA ER DEN KIRKELIGE KULTURARVEN?

3.1 Innledning

Begrepet «kulturarv» oppfattes forskjellig avhengig av faglig bakgrunn og den sammenheng man står i. Innen kulturminneforvaltningen defineres det som en «samlebetegnelse for materielle og immaterielle kulturminner».

Et materielt kirkelig kulturminne kan være et kirkebygg eller en døpefont, mens tradisjonene, trosuniverset, fortellingene, ritualer og den historien som er forbundet med bygget og fonten ofte blir omtalt som immaterielle kulturminner. Immaterielle kulturminner kan også være *måten* gjenstander og bygg er laget på, dvs. teknikken og metodene, kunnskapen om materialer og utføring.

Den materielle kulturarven

I kulturminneloven defineres den materielle kulturarven slik:

§ 2. Kulturminner og kulturmiljøer – definisjoner.

Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Med kulturmiljøer menes områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. ...

Etter denne lov er det kulturhistorisk eller arkitektonisk verdifulle kulturminner og kulturmiljøer som kan vernes. ...

Kulturminner defineres følgelig som «spor» «i vårt fysiske miljø». «Lokaliteter» er også fysiske, selv om «sporene» «etter menneskelig virksomhet» ikke nødvendigvis er like tydelige.

Den immaterielle kulturarven

UNESCO s konvensjon om vern av den immaterielle kulturarven definerer den slik i § 2:

Immateriell kulturarv betyr praksis, fremstillinger, uttrykk, kunnskap, ferdigheter – samt tilhørende instrumenter, gjenstander, kulturgjenstander og kulturelle rom – som samfunn, grupper og, i noen tilfeller, enkeltpersoner anerkjenner som en del av sin kulturarv. Denne immaterielle kulturarven, som er overført fra generasjon til generasjon, blir stadig gjenskapt av samfunn og grupper i relasjon til deres miljø, i samspill med naturen og med deres historie og gir dem en følelse av identitet og kontinuitet, noe som fremmer respekt for kulturelt mangfold og menneskelig kreativitet. ...

Immateriell kulturarv kommer blant annet til uttrykk på følgende områder:

a) muntlige tradisjoner og uttrykk, herunder språk som et uttrykksmiddel for immateriell kulturarv,

b) utøvende kunst,

- c) sosiale skikker, ritualer og høytidsfester,*
- d) kunnskap og praksis som gjelder naturen og universet,*
- e) tradisjonelt håndverk.*

Vern betyr tiltak for å sikre den immaterielle kulturarvens levedyktighet, herunder det å kartlegge, dokumentere, forske, bevare, verne, fremme, styrke, videreføre, særlig gjennom formell og uformell utdanning, samt gjenopplive de ulike sidene ved denne arven.

Det er alltid sammenheng mellom de materielle og de immaterielle kulturminnene. Livet og ritualene inne i bygningen er en forutsetning for hvordan den materielle bygningen er formet og utsmykket. Teologi, liturgi og trosliv har lagt grunnlaget for utforming og organisering av våre kirkebygninger, og uten kjennskap til disse tradisjonene mister man innsikt i en helt vesentlig del av kulturarven. Man vil ikke forstå hva en døpefont er uten kjennskap til kirkens dåpspraksis. På samme måte vil et krusifiks bli uforståelig uten fortellingen om Jesu død. Videre vil utformingen av krusifikset være avhengig av hvilken periode det ble laget og den rådende teologi på tidspunktet og stedet. Størrelse og plassering vil også være knyttet til teologi og bruk.

Kirkelig kulturarv

Begrepet «kirkelige kulturarv» kan i utgangspunktet omfatte nærmest alt knyttet til kristen tro og praksis. Siden det de siste tusen år har vært en tett sammenheng mellom kirken som institusjon, maktfaktor og normgiver, og landets øvrige institusjoner og historie, vil man kunne si at den kirkelige kulturarven går langt ut over det man vanligvis forbinder med det kirkelige.

Siden den kirkelige kulturarven er så omfattende, berører den alle som bor i Norge. I dette ligger det et stort ansvar for kirken, i forvaltningen og formidlingen av denne omfattende arven, men det ligger også en mulighet og en plattform for kommunikasjon i den samme arven. Uansett hva kirken gjør eller ikke gjør, vil arven kommunisere. Et kirkebygg er synlig for alle som passerer. Bygget bærer mange meninger og historier. Et godt vedlikeholdt bygg formidler noe annet enn et falleferdig kirkebygg. På samme måte vil en kirke i bruk eller en kirke som er fratatt sitt innhold begge formidle noe om forvaltning, økonomi, tro eller mangel på tro.

Kulturarven kan ha både mørke og lyse sider, men vil uansett kunne være utgangspunkt for formidling av historie, lærdom, underholdning, opplevelser og refleksjon. Tro og eksistensielle spørsmål er noe alle mennesker forholder seg til. Den religiøse kulturarven vil derfor kunne ha noe å tilføre alle, men måten den formidles på, påvirker mottakelsen.

Den kirkelige kulturarven er grenseløs, siden den bygger på en kultur som oppsto langt utenfor Norges grenser og bygger på andre kulturer som ligger flere tusen år tilbake i tid. Den kristne kultur er også spredt over hele kloden; mange nordmenn har også vært del i disse prosessene. Den setter oss inn i en global og nærmest tidløs sammenheng.

Denne kulturarven har gitt tolkningsnøkler, forankring og identitet. Sognekirken med omgivelser, bygg og tradisjoner er alltid både lokal og internasjonal. Med sin plassering, utforming og bruk, skaper den steder, historier og tilhørighet som få andre bygg.

Den kirkelige kulturarven er som nevnt et resultat av kirkens tro og praksis i hele sin bredde. Det vil si at den omfatter diakonal virksomhet i form av sykehus, sykehjem og andre diakonale institusjoner. Arven inneholder kirkelig undervisningsvirksomhet i skolebygg, barnehager, folkehøgskoler, bibelskoler og andre undervisningsbygg. Det har vært misjonsvirksomhet i mange land rundt om i verden. Vi har en rekke kulturinstitusjoner og så videre. Den er nesten ubegrenset hva vi kunne skrevet om her. Det derfor nødvendighet med noen avgrensinger.

Arbeidsgruppen har konsentrert seg om den kristne troen og praksisen som har materialisert og fortsatt materialiserer seg i et kirkested og et kirkebygg med dets inventar.

Det tette samspillet mellom liturgi, kirkebygg og kirkested

Kirkene, med sin arkitektur og utsmykking, inviterer dagens mennesker til å se sin tro og det kristne livet i en større sammenheng. Kirkebyggene kan sammenlignes med årringer i et tre. Lag på lag forteller de om trospraksiser og trosforestillinger som generasjonene før oss har hatt. Denne erfaringsbanken er en rikdom for kirken og den tilfører gudstjenesten en dybde og en varighet, som bare den materielle kulturen kan ivareta.

Kirkene våre er reist for å være rom for gudstjeneste. Bygningenes formål og bruksfelt har naturlig nok hatt stor betydning for organisering og utforming av rommene. Kirkens forskrifter for gudstjenesten, liturgien, har lagt føringer for grunnplan, interiør og utsmykking. Den brukssammenhengen som kirkene inngår i har også hatt betydning for byggets plassering i omgivelsene og for utforming av overganger mellom ute og inne. De fleste kirkesamfunn har en felles struktur (ordo) på gudstjenesten: en samlingsdel, en orddel med lesninger fra Bibelen og preken, forbønn, nattverddel og avslutningsdel. Den norske kirkes gudstjeneste fra 2011 følger samme ordo.

Men selv om gudstjenestens grunnordning har fulgt kirken i mange hundre år og liturgiene har vært den samme for Den norske kirkes menigheter, ser ikke kirkebyggene like ut. Det kan vi fort slå fast bare ved å ta en kikk på de vel 1600 kirkebyggene som tilhører Den norske kirke. Kirkearkitektur, interiør og billedkunst har fulgt utviklingen fra en stilart til en annen, og bygningene bærer preg av forskjellige moter og smak. Kirkebyggene reflekterer dessuten skiftende kulturelle, sosiale, økonomiske og samfunnsmessige forhold. Kirkearkitektur og kunst er produkter av mange forskjellige interesser, men først og fremst representerer kirkebyggene trospraksiser og liturgiske handlinger og endringer i disse.

Kunnskap, opplevelse, og bruk

En mye brukt måte å kategorisere verneverdier på innenfor kulturminneforvaltningen, er å dele verdiene inn i tre kategorier: Kunnskapsverdier, opplevelsesverdier og bruksverdier.

Kunnskapsverdi er den kunnskapen man kan få ut av selve kirkebygget og dens interiør og inventar. Denne verdien krever en viss forhåndskunnskap innen forskjellige fagdisipliner.

Opplevelsesverdi er mer subjektive verdier knyttet til visuelle og emosjonelle opplevelser av kirken og kirkerommet. Bruksverdi er verdier knyttet til selve bruken av kirken. (Se mer om dette i avsnitt 4.2.)

Kunnskap

Som liturgiske rom med lange tradisjoner er kirkene våre ikke bare kilder til *kunnskap* om kunst- og arkitekturhistorien, om materialer og materialbruk, håndverk og håndverkstradisjoner, de gir konkret tilgang til liturgiens og teologiens historie og gjør denne nærværende. Vi kan se og høre hvilken betydning Ordet har hatt og har i vår lutherske tradisjon når presten i Sør-Fron kirke taler fra det vakkert utsmykkede prekestolen over alteret.

Det er mye vi ikke vet om gudstjenestefeiringen og de kirkelige handlingene i generasjonene før oss. Noen ganger finnes det skriftlige kilder, andre ganger er det bare kunsten og byggene som kan gi oss en anelse om hvordan ting har vært gjort eller hvilke forestillinger man har hatt. I slike tilfeller kan den materielle kulturarven og de skriftlige kildene opplyse hverandre gjensidig, som for eksempel i Urnes stavkirke.

Kirkeportalen i Urnes stavkirke viser et dyr med manke, som er omrammet og angrepet av ormer av ulikt slag. Dyret er en stilisert løve og symboliserer sannsynligvis herskeren, den seirende Kristus som står i kampen mot de onde maktene. Døren var porten til himmelen på jord eller det himmelske Jerusalem, og utsmykningen kan gi assosiasjoner til Salme 24 som kanskje ble brukt i overgangen mellom ute og inne: *Løft hodet, dere porter, ja, løft dere, eldgamle dører, så ærens konge kan dra inn! 'Hvem er denne ærens konge?' 'HERREN sterk og mektig, HERREN, mektig i strid.* Ormene som kveiler seg rundt løven blir til liljer, et symbol på frelse. De onde maktene, kaoskreftene, er i ferd med ikke bare å bli overvunnet, men også å bli forvandlet til noe godt i denne overgangssonen. ⁱ

Urnesportalen.

Noen ganger kan kirkens interiør minne om praksiser som har vært glemt. Det er ikke alle som vet hvor viktig skriftemålet var - også etter reformasjonen i 1537. Men kommer man til Hamre kirke fra første halvdel av 1600-tallet, vil man se skriftestolen i hjørnet til venstre for alteret. Den ligner ikke på skriftestolene vi i dag forbinder med de katolske kirkene, og man

kan lure på hvordan den ble brukt. Undersøker man nærmere vil man kunne lese om hvordan gruppeskrifte og fellesskrifte ble vanlige fra 16-1700-tallet. De gruppene som kom for å skrifte, knelte på knefall eller direkte på gulvet foran skriftestolen som presten satt i.

Den materielle kulturarven gir også kirken konkret kunnskap om sider ved sin egen historie som er utfordrende sett med dagens verdier og virkelighetsoppfattelse. Flere steder avslører kirkekunsten det vi dag ser som et helt uakseptabelt menneskesyn. Forestillingene om jødene og den jødiske kulturen er et eksempel på det. Det finnes nesten 400 karikaturer av jøder i de svenske middelalderkirkene. Noe tilsvarende har vi ikke i Norge, men også her har vi karikerte fremstillinger, som for eksempel i korsfestelsesscenen i taket i Ål stavkirke. Her er de som korsfester og torturerer Jesus, ikke romerske soldater men jøder som er fremstilt med typiske hatter og groteske og deformerte ansikter, slik de ofte ble fremstilt i middelalderen. Her og i Torpo stavkirke er det også fremstillinger av synagogen og kirken som antiteser. Kirken og synagogen har gjerne blitt presentert som motsetninger. Kirken ser Kristus og tar imot ham. Synagogen er blind og avvisende.ⁱⁱ Tilsvarende fremstillinger har vi av «maurere». Nordafrikanerne som var motparten i kulturkampen i kristenhetens randsoner; Nord Afrika og det hellige land.

Scene fra lidelseshistorien, Ål stavkirke, nå i Kulturhistorisk museum, Oslo

De senere år har kirken blitt stadig mer bevisst på det økumeniske, at vi hører til en verdensvid kirke. Dette har kirkekunsten og arkitekturen alltid fortalt oss. Utforming, stil og materialbruk har ikke bare knyttet møtet med Gud sammen med det lokale og nasjonale, og det har satt relasjonen til Gud inn i en internasjonal sammenheng. Et alterskap i Hamre kirke er trolig laget i Lübeck. Mange altertavler i norske kirker ble laget i Nederland. Steinhoggerne i Nidarosdomen brukte billedprogram fra England.

Opplevelse

Kulturarvens *opplevelsesdimensjon* er forbundet med kunnskap. Det kan gi en dypere opplevelse av et kirkerom at man kjenner til dets historie og har kjennskap til arkitekturen, kunsten og utsmykningen og kjenner epoker, stilarter og teknikker. De varige omgivelsene setter gudstjenesten i perspektiv og forbinder det vi gjør her og nå med kirkens liv gjennom historien. Og samtidig handler opplevelsesdimensjonen om mye mer. Den er forbundet med hele *atmosfæren* i rommet, og denne spiller en helt sentral rolle i liturgien. For atmosfære blir til i samspillet mellom levende kropper og rom. Slitasjen i benkene etter de som har sittet her før oss, kan gi en opplevelse av kontinuitet og identitet, og samtidig en fornemmelse av vår egen forgjengelighet. Opplevelse og atmosfære blir til gjennom kroppens tilstedeværelse på et bestemt sted og i et bestemt rom, og det vi kan erfare sanselig gjennom å være tilstede akkurat her.

Winston Churchill skal en gang ha sagt: «Vi former våre bygg og siden former det bygde oss.»⁴ Det betyr at kirkearkitektur, kunst og utsmykking, planløsninger, innredning og konstruksjoner medvirker i gudstjenesten og blir en integrert del av liturgien. Gudstjenesten er som nevnt et fortettet og intrikat samspill mellom materiell og immateriell kultur. I dette samspillet kommuniserer arkitekturen gjennom sitt eget medium slik musikken også gjør. Mens musikken deltar i liturgien gjennom sine toner og rytmer, medvirker arkitekturen gjennom romlige føringer og atmosfærer. Arkitektur, innredning og kunstnerisk utsmykking organiserer gudstjenestene og de kirkelige handlingene, de viser menneskene hvor de skal gå, hvor de skal sitte, hvor talen kommer fra, hvor man skal vende blikket og rette oppmerksomheten. Utforming av gulv, tak og vegger, lysinntak, materialbruk, tekstur og bilde skaper stemninger som spiller sammen med ordet, de liturgiske bevegelsene og musikken, og gjør gudstjenesten til en helhetsopplevelse. Enhver endring av rommet vil også påvirke liturgien, og motsatt; nye liturgier og praksiser tvinger ofte frem et behov for å gjøre forandringer i kirkebygget.

Bruk

Det særegne med kirkebyggene er nettopp det at de fleste har vært i kontinuerlig *bruk* i hundrevis av år. Bygg og sted har en annen varighet enn de liturgiske handlingene. Når gudstjenesten er over, står bygget igjen, og stedet er der fortsatt, og det har betydning for gudstjenesten. Et godt eksempel på dette er tiden etter at reformasjonen kom til Norge. Selv om noe ble forandret, var det overaskende mye som ble beholdt. Luthers pragmatiske holdning til kirkebyggene kan ha gjort det enkelt for reformatorene å overta de gamle katolske kirkene med deres inventar. De gamle kirkene var nyttige så lenge de ble brukt rett, og det var ikke noe stort behov for nye kirker. I flere kirker sto prestene og forrettet gudstjenesten foran de gamle katolske altertavlene med helgenfigurer. Prestene brukte de gamle liturgiske klærne, og kalk og disk ble overtatt. Det ble også kirkeklokkene. Lenge var langt de fleste kirkebyggene 'katolske', og fortsatt er ca. 12% av kirkene i Norge fra førreformatorisk tid. Slik har katolsk materiell kultur vært med på å prege gudstjeneste og kirkeliv helt frem til vår tid.

Den materielle kulturarven har ikke bare stor verdi, den kan på flere vis by på utfordringer for en kirke som er i bruk. Gamle planløsninger kan reflektere liturgiske ideal og praksiser

som ikke lenger oppleves som tjenlige, og liturgisk fornyelse kan komme i konflikt med bevaringsinteresser. Andre bruksendringer i kirken kan også være en stor utfordring. En utvidet bruk av kirkene til kulturformål som konserter, teateroppsetninger, utstillinger og andre arrangement stiller nye krav til byggene. Men det er særlig fornyelser i liturgien som skaper behov for endringer i kirkerommet og dermed ofte kommer i konflikt med bevaringsinteressene.

I kirken er det helt nødvendig å holde sammen den materielle og immaterielle kulturarven. Kirkestedet, bygget og dens interiør og kunst kan ikke ses på som selvstendige og uavhengige objekt, løst fra sin bruksammenheng. Også bruken av kirkene, som å ringe med klokkene, synge salmer, feire liturgien har kulturminneverdi. Kunsten å håndringe er f.eks. i ferd med å gå tapt fordi ringemaskiner er installert i de fleste kirkene

Kirkenes mange årringer med lag på lag av historie er ikke avsluttet. Også vår tids årring skal få sette sitt preg på bygget. Fra kirkens side kan men hevde at et kirkerom som ikke kan tilpasses liturgien og som ikke lar seg endres i takt med utviklingen i gudstjenestelivet, trues i sin funksjon som gudstjenesterom. Denne levende, praktiserte kulturarven blir best bevart gjennom fortsatt utvikling og fornyelse.

Det er ofte når gudstjenestepraktisen eller bruken av kirkerommet endrer seg at den lokale menigheten får behov for å gjøre om på kirken. Andre ganger har den gudstjenestefeirende menigheten blitt for liten for en stor gammel katedral og trenger ominnredning for å beholde nærhet og delaktighet i gudstjenestene. Noen ganger endrer synet på arkitektur og kunst seg, det kan være idémessige/teologiske påvirkninger, eller ny smak og mote. Uansett kan det i slike tilfeller oppstå konflikt mellom kulturminnehensyn og hensynet til kirkens liturgiske bruk. Det krever forhandlinger mellom bruksmessige behov og bevaringsinteresser, og det betyr at det i hvert enkelt kirkerom alltid må stilles spørsmål ved hva som til enhver tid skal bevares og hva som skal fornyes, og dette må skje lokalt i hvert enkelt tilfelle. Det kan ikke lages noen enkle regler.

Men vi kan også her lære av historien. Hamre kirke (se side) hadde vakre vegg- og takmalerier som antakelig stammet fra 1653 da kirken ble "gandske formalet", ifølge en innskrift på veggen over korbuen. Etter en visitas av biskopen i Bjørgvin i 1867 ble alle maleriene vasket vekk og overmalt, bortsett fra maleriene i kortaket. Bare åtti år senere endret synet på bildene seg og kirkens malte dekor ble forsøkt konserveret og supplert, men mange av maleriene var tapt for alltid.

Det er dessuten en utfordring at brukerinteressene i kirkene ikke alltid er de samme. Den faste gudstjenestefeirende menighet og det vi kan kalle folkekirkemenigheten har ikke alltid de samme behovene. Mens den mest aktive menigheten ønsker seg et funksjonelt kirkerom som tilpasses endringer i liturgien, kan de som kommer til kirken i forbindelse med dåp, konfirmasjon, vielser og gravferd, ha behov for at både liturgien og rommet er gjenkjennelig og at alt er som det har vært. Dersom kirkene fortsatt skal tilhøre alle, er det helt nødvendig å tenke gjennom hvordan ulike gruppers behov blir ivaretatt.

I tillegg er det viktig å se helheten i den materielle kirkelige kulturarven og være seg bevisst hvordan det materielle gjennom sitt eget medium konkretiserer kirkens trosunivers,

troshistorie og trospraksis og gjør dette nærværende for dagens mennesker. Vi må øve oss på å se hvordan sted og rom og ting deltar i liturgien, for å forstå hva vi skal ta vare på og hvorfor. Frem gjennom historien har kirkens materielle og immaterielle kulturarv vært helt innvevd i hverandre, og skal kirken forstå seg selv og sin historie og ha et aktivt eierforhold til den, er det avgjørende at helheten holdes fast.

3.2 Kirkested

Siden kristningen har kirken alltid vært opptatt av å være til stede og synes i landskapet. Eierskap til kirkebygg og jordeiendommer har vært viktig for å få innflytelse i samfunnet. De første kirkene ble etablert av kongen og andre stormenn og plassert på deres eiendommer, ofte der man tidligere dyrket de norrøne gudene. Plasseringen på tunet til de viktigste gårdene og der religiøs kult hadde vært feiret fra gammel tid, var en viktig symbolsk markering. Siden overtok kirkeorganisasjonen selv kontroll over kirkestedene og bidro til at de forble møtepunktet for lokalsamfunnet.

Kirkene ble plassert ved ferdselsveier og styrket betydningen av de veiene de lå ved. Kirkens lokale tilstedeværelse kan blant annet leses i alle de Kirkeveier og Prestejorder vi har rundt om i landet. Viktigst var likevel sjøveien, og flertallet av kirkene våre ligger ved kysten og gjerne kort vei fra sjøen. I innlandet ble det bygget kirkestaller, men ellers var kirkenaust det vanlige. Siden mange hadde lang reisevei ble det også bygget bårstuer slik at folk kunne samles og stelle seg før og etter kirke. Det ble grunnlaget for andre viktige bygg som skole, rådhus, butikker og gjestgiverier. Både i by og bygd ble fellesskapets bygninger reist rundt kirken.

Etableringen av kirkesteder viser hvordan kirkens liturgi har berørt mer enn de handlingene som fant sted inne i kirken. Å møte Gud var knyttet til flere andre sosiale møter og praksiser. Selv om liturgien ofte er koplet til det som skjer inne i kirkebygget, er det mye utenfor bygget som er forbundet med gudstjenestefeiring og kirkelige handlinger. Et eksempel på dette er ringingen med kirkeklokkene. De har ringt i Norge i mer enn 1000 år og har vært en vesentlig del av lydbildet i nærmiljøet.

Når gravferdsliturgien starter i kirken, fortsetter den utenfor på kirkegården. Dåp og vielse har i perioder begynt utenfor kirkedøren, og ved vigsling av kirker hendte det at man gikk i prosesjon til kirken fra et annet forsamlingssted.

Selv om selve kirkebygget er fornyet mange ganger opp gjennom århundrene, har kirkestedet ofte røtter tilbake til middelalderen. Det naturlige stedet å bygge kirke har vært der den gamle sto. At gravplassen har ligget rundt kirken er nok en viktig grunn til denne kontinuiteten. Det innebærer også at et gammelt kirkested har verdifulle kulturlag under bakken. Spor etter menneskelig aktivitet fra før reformasjonen i 1537 er automatisk fredet. Det gjelder både gamle graver og rester av eldre kirkebygg. De arkeologiske sporene vi ikke ser, er også en viktig del av kirkestedets kulturminneverdi, som det krever kunnskap og oppmerksomhet å forvalte på en lovlig og god måte.

Gravplassen hører også kirkestedet til. Vanligvis har den siden middelalderen vært på kirkegården. Jo nærmere kirken jo høyere status hadde graven. At kirken er omkranset av

historien til familien og sambygdingenes familier, gjør også sitt til å gi kirkestedet høytid; både til hverdags og på spesielle dager som allehelgensdag og julaften.

Slik skal en middelalderkirke ligge. Mære kirkre i Trøndelag ligger ved et gammelt høvdingsete som også var kultsted i førkristen tid. Kirken ligger høyt og fritt med kort avstand til havet som var den viktigste ferdselsveien. Foto: Henriksen, Riksantikvaren©

Allerede i middelalderen ble verdslige funksjoner som tingsteder og viktige kirker lagt på samme sted. Etter reformasjonen da kirken ble underlagt kongen, ble de verdslige funksjonene enda viktigere. Det var på kirkebakken kongelige forordninger og annen offentlig informasjon, ble kunngjort.

Kirkestedets betydning for den lokale identiteten er fortsatt stor. Om det ikke alltid er så synlig i alle lokalsamfunn, kommer det frem når en kirke brenner. Kirken fikk gjerne navn etter gården der den ble etablert. Over tid ble dette navnet gjerne brukt på hele bygda.

Der det har vært behov for å etablere kirker i moderne tid, vet vi at den hardeste diskusjonen gjerne gikk om plasseringen. Nærhet til kirken var et viktig gode. At det alltid har vært slik, kommer frem i en rekke sagn som forteller om hvordan Guds vilje styrte plasseringen av kirken gjennom flytting av materialer fra en tomt til en annen.

Kirkens rolle som ramme om livets høytider har vært en like viktig del av denne posisjonen. Dåp, konfirmasjon, vigsel og gravferd er overgangsritualene i vår kultur. Det som er lettere å glemme, er hvordan kirkeårets festdager var markøren av årets gang og den viktigste

anledning til sosiale sammenkomster og avbrudd fra hverdagen. Disse festene var og er fortsatt viktige sosiale begivenheter.

I byene har også kirken vært av stor betydning som møteplasser, selv om dens rolle ikke var like enerådende som på landsbygda. Både i middelalderen og senere var bykirkenes plassering gjerne avgjørende for plassering av byens torv. I Christiania fulgte f.eks. torget med fra Kvadraturen til Stortorget da domkirken ble flyttet.

Etter som nye bydeler kom til, ble det bygget kirker. Slik er kirkene markørene av byens årringer og ut fra plassering og datering av kirkene er det mulig å lese byens historie. Byplanen ble ofte styrt av plasseringen til de viktigste kirkene. Bragernes kirke i Drammen definerer f.eks. byens viktigste plass.

Selv om kirkenes plassering gjerne går langt tilbake i historien er de også i dag signalbygg i byer, bygder og bydeler. Kirken er også ofte det lokale kulturhuset, storstuen i nærmiljøet og samlingspunktet for 17-maifeiringen!

Granavollen med Søsterkirkene, gjestgiveriet og kommunehuset var møteplass i Gran i 900 år. Da jernbanen kom nede i dalen flyttet sentrumsfunksjonene etter, men ettersom det er blitt et fullstendig bilbasert område, trekker folk igjen til Granavollen som kommunens historiske og kulturelle sentrum.

3.3 Kirkebygg

De stående norske kirkebyggene spenner over ni hundre år. Følgende tabeller gir en oversikt over antall i ulike tidsperioder og byggematerialer.

	Nord-Norge	Trøndelag og Vestlandet	Sør- og Østlandet	Innlandet	Total
Middelalder 1100-1500	8	63	93	27	191
1501-1700	1	29	25	5	60
1701-1850	33	88	101	48	270
1851-1930	81	329	207	74	691
1931-	105	157	121	42	425
Total	228	666	547	196	1637

	Nord-Norge	Trøndelag og Vestlandet	Sør- og Østlandet	Innlandet	Total
Tre	170	462	277	158	1067
Stein	15	88	114	21	238
Tegl	3	35	99	13	150
Betong	40	81	57	4	182
Total	228	666	547	196	1637

Vi har over 250 verdslige middelalderbygninger av tre, men 150 steinkirker og 28 stavkirker. Danmark har 1800 steinkirker, ingen trekirker og ikke et eneste trehus fra middelalderen. Sverige har 900 steinkirker, noen tømmerkirker, 1 stavkirke og en stor gruppe tømmerhus.

Det viktigste fysiske uttrykket for kirkens kulturarv er kirkebygningen med utsmykning, inventar og liturgisk utstyr. Fra 900-tallet fikk kristne impulser voksende gjennomslag i Norge. På den tiden var kirkens organisasjon godt etablert i store deler av Europa og det var langt på vei felles normer for liturgi og utforming av kirker og liturgisk utstyr. På dette feltet utgjorde kristningen derfor en sterk påvirkning på norsk kultur.

Historisk bakteppe

Da kristendommen kom til Norge, bygget både kongemakten og lokale stormenn kirker. Tiende, en avgift til kirken på 1/10 av årsproduksjonen, ble alminnelig i Norge i løpet av 1100-tallet. Tiende var i middelalderen delt i fire deler: en til biskopen, en til presten, en til soknekirken og en til de fattige. Som en konsekvens av at kirkene hadde egne inntekter, utviklet det seg på slutten av 1100-tallet en ordning med kirkeverger for å passe på inntektene til kirken og bruken av dem. Kirkebyggene fikk også egne eiendommer; *Fabricagodset*, som ga inntekter til bygging og vedlikehold. Sognekirkene hadde derfor i middelalderen i hovedsak lokalt eierskap, lokal økonomi og lokal forvaltning, men var underlagt biskopens overoppsyn.

Reformasjonen fikk ikke direkte betydning for lokalkirkegodset. Men etter den store nordiske krig (1700 – 1721) var kongens pengekasse tom, og han solgte da 620 norske landskirker på auksjoner. Verdien lå ikke i kirkebyggene, men til de eiendommene som var knyttet til kirkene. Dette salget var omstridt, siden kirkene ble oppfattet å være i soknets eie. Gjennom ny lovgivning og tilbakekjøp fra private kirkeiere ble kirkene i løpet av 1800-tallet tilbakeført til soknet. I kirkeloven av 1897 sto det følgende: «Enhver Sognekirke skal, forsaavidt ikke annerledes i denne Lov bestemmes, være Sognemenighedens Eiendom og maa ikke afhændes.» Kirkebyggene er derfor både i kulturell og økonomisk forstand fellesskapets eiendommer.

Arkitektur og byggeteknikk

Kirkebygningene har en viktigere plass i vår arkitekturhistorie enn i de fleste andre land som gjerne er rikere på andre monumentalbygg generelt og steinbygninger spesielt. I Norge har det inntil slutten av 1800-tallet vært svært få bygninger overhodet som kunne konkurrere med kirkene i størrelse og arkitektonisk kvalitet. På landet har kirkene vært helt dominerende som fellesskapets byggverk frem til godt inn på 1900-tallet, og har mange steder denne posisjonen også i dag. Det samme er tilfellet i flere bydeler.

Kirkene har på grunn av denne historiske posisjonen en særlig nasjonal verdi som kulturminner. Det gjelder ikke bare enestående enkeltbygg, men også nettverket av kirker som har definert og påvirket sine lokalmiljøer gjennom århundrer. At steinbyggekunsten kom med kirken, styrker denne betydningen ytterligere. I steinlandet Norge var det ingen som bygget i stein før kirken lærte oss å brenne kalk. Kirkebyggene har noen universelle elementer som gjør at de er gjenkjennelige over hele verden, men nesten ingen er helt like. Det gjør at kirkene også er helt lokale. De er tilpasset lokale materialer, håndverkspraksis og smak. Alle har en unik kirke som er sin.

Typisk for Norges kirker er at de er gamle; fra 1800-tallet eller eldre. De mange kirkene fra andre del av 1800-tallet skyldes at det var en periode hvor sterk befolkningsvekst og stor oppslutning om kirken gikk parallelt, og mange kirker ble bygget. Dessuten kom det i 1851 en ny lov som krevet at 30% av befolkningen i sognet skulle få plass i kirken. Dermed ble mange gamle kirker, også fra middelalderen, revet, og erstattet med nye og større. Fra 1900-

tallet av ble sammenhengen mellom befolkningsvekst på det enkelte sted og kirkebygging svakere. En stor andel av de kirkene som er reist de siste 120 år har også høy verdi som kulturminner. Den kulturhistoriske verdien vokser gjennom bruk, men de arkitektoniske og kunstneriske verdiene finner man like gjerne i et nybygg. Fortsatt er det slik at å få tegne en kirke er en arkitektoppgave som er gir særlig rom for å skape det ekstraordinære, og mange av 1900-tallskirkene fortjener også kulturminnestatus.

Det typiske kirkebygget har, til tross for alle variasjoner i stilarter og materialer, som regel vært gjenkjennelig som kirke, ikke minst på grunn av kirketårnet eller en støpul/kampanile. Kirkebygg har tradisjonelt vært orientert med koret mot øst. Det har ikke bare vært en synlighetsmarkør og orienteringspunkt, tårnet har blitt et tegn på en vertikal forbindelse mellom jord og himmel. Fordi kirkebygget er skilt ut som et særskilt sted for møtet med Gud, har overgangen til dette møtestedet ofte blitt utformet med flid. Kirkedør og kirkeportal ble viktige overgangsmarkører. Våpenhuset har også vært en egen overgangssone, som i nyere kirkebygg er erstattet med kirketorg eller rom for 'mingling'.

Det er ikke plass her til å presentere den arkitektoniske utviklingen av det norske kirkebygget. Det er det skrevet mange bøker om, men vi vil likevel presentere noen eksempler som tjener både til å vise mangfoldet og kvaliteten på kirkearkitekturen vår.

Romansk steinkirke: Talgje

Talgje kirke

Talgje kirke ligger på en øy nord for Stavanger. Dette var en sentral beliggenhet, midt i skipsleia. Steinkirken fra 1100-tallet er ikke stor, men den er bygget med høy kvalitet og representerer den store innsatsen med bygging av steinkirker i hundreåret fra 1150. Kirken har kalkpuss og hvitting slik den har hatt siden den ble bygget. Det typiske med den romanske byggemåten er de geometriske klossene som er satt ved siden av hverandre: skip, kor og apsis. Apsis er den halvrunde avslutningen mot øst. Det er en arkitekturform som går helt tilbake til keiserhallene i antikkens Rom.

Talgje kirke

Portaler og vinduer har fått rik utsmykning med fint hugne profiler i kleberstein. I romansk tid, frem til midten av 1200-tallet er buene runde. Korbuen er et markant skille mellom menighetens del av kirken og prestens del med alteret. Den bakerste buen i bildet markerer apsiden hvor alteret er plassert. I middelalderen var det flere altre i kirken, viet til forskjellige helgener som var avbildet på malte frontaler, alterforstykker, eller skåret i tre. Feiringen av messens mysterium var det sentrale, selv uten menighet til stede. I tillegg holdt prestene sjelemesser for de døde. Flere prester kunne holde messer samtidig ved de ulike altrene. Veggene var pusset og hvitkalket, men hadde oftest fargerike kalkmalerier.

Stavkirke: Urnes

Urnes stavkirke

Stavkirkene var våre vanligste kirker i middelalderen. Det er antagelig bygget omkring 10 stavkirker for hver steinkirke. Nå har vi bare 28 igjen. De er viktige museumskirker, men mange har også beholdt funksjonen som sognekirke. Også stavkirkene er bygget opp med et skip til menigheten og et mindre kortilbygg i øst. Klokkene henger enten i et lite tårn på taket eller i en frittstående støpul. Den tjærebredde fasaden gjør at trekirkene glir inn i landskapet på en helt annen måte enn den hvitkalkede steinkirken.

Urnes stavkirke. Foto: Axel Lindahl, Riksantikvaren ©

Koret er avgrenset her også, men ikke på samme måte som i steinkirkene. Rommene henger sammen, men det er bygget et korskille i tre. Legg merke til hvordan lyset fra et senere vindu i koret gir lys på alterbord og altertavle som er kirkerommets fokuspunkt.

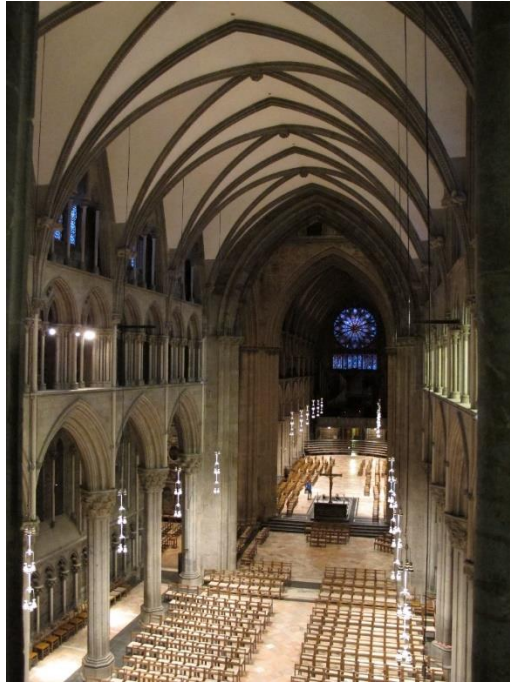
Middelalderens kirker hadde ikke faste benkerader, og sjelden prekestol eller altertavle. Både reformasjonen og senere utvikling av liturgi og mote har gitt de eldste kirkene mange nye elementer samtidig som mye fint inventar er forsvunnet. Biskop Peder Palladius skrev da reformasjonen ble innført, at det er tre ting som må være i alle lutherske kirkerom og som man måtte ta godt vare på. Det første er prekestolen, det andre er døpefonten og det tredje er høyalteret.

Gotisk steinkirke: Nidarosdomen

Nidarosdomen, Trondheim

Ved overgangen til 1200-tallet kom gotikken til Norge. Det er en steinarkitektur med utspring i området rundt Paris. Gotikken er ikke bare bruken av spissbuen, men en mye dristigere måte å utnytte steinens muligheter på enn tidligere. Bruken av ribbehvelv og strebepilarer gjorde det mulig å bygge høyere og tynnere murer med større vinduer. Slik ble byggverket mer høyreist og ga mye mer lys inn i interiørene. Lys ble oftest farget av glassmalerier. I Norge er det bare bevart ett bygg som utnytter alle gotikkens muligheter; det er Nidarosdomen hvor oktagon, langkor og skip er bygget i gotisk stil. Det er en katedral av europeisk klasse og Nordens mektigste middelalderkirke. I sognekirkene begrenset gotikken seg til bruken av spissbuer i vinduer og portaler, større vinduer med grindverk, tynnere murverk og et og annet ribbehvelv. Delvis er de norske sognekirkene for små for konstruktiv gotikk og delvis var behovet for steinkirker langt på vei dekket i løpet av 1100-tallet. Den gotiske stilen finnes helst i korutvidelser og andre ombygninger.

Nidarosdomen

Det gotiske kirkerommet er høyreist og luftig. Det består ikke lenger av bygningsdeler satt ved siden av hverandre, men langkor, korsmidt og skip utgjør et sammenhengende rom. De spissbuede ribbehvelvene høyt over gulvet er viktig både som arkitektur og brannsikring. Rosevinduet er en del av den rekonstruerte vestfronten, men gir et godt inntrykk av det fargede lyset som har falt inn i kirkerommet siden 1200-tallet. I middelalderen var det 28 altre med skulptur og bilder spredd rundt om i kirken. I det hele tatt var interiøret mye rikere på både innhold og farge. Naturlig lys som skiftet gjennom dagen ga også et helt annet inntrykk enn dagens elektriske belysning. Nidarosdomen er et fantastisk monument over gudstro og menneskelig skaperkraft og har en innholdsrik historie på over 900 år å fortelle.

1600-tallskirke, langkirke i tømmer: Hamre

Hamre kirke. Foto: Kirkebygdatabasen

1500-tallet var ingen stor periode for kirkebygging i Norge. Reformasjonen førte snarere til endringer i de kirkene man hadde fra før. På 1600-tallet blir det bygget mer, og en vanlig type var langkirken i tømmer. Mange av disse var romslige og markerte seg i terrenget med et høyt klokketårn i vest. Hamre kirke sto ferdig omkring 1640 og er bygget på denne måten. Koret er like bredt som skipet og to korte korsarmer i overgangen mellom kor og skip gjorde at man slapp å skjøte tømmerstokkene. Byggemåten er særegen for Norge og passer ikke så godt inn i de internasjonale arkitekturstilene, men i dekor og utsmykningen finner vi sterk påvirkning av europeisk renessanse.

Hamre kirke. Foto: Jiri Havran©

Interiøret er rikt og viderefører middelalderens dekorglede og bruk av sterke farger. Koret er helt bemalt med dekorert himling fra byggetiden og malte draperier langs veggene som referer til en gammel tradisjon med å bruke tekstil på den måten. Døpefonten, krusifikset og alterutsmykning fra middelalderen ble med over i den nye kirken, mens tavlen på hovedalteret er typisk for midten av 1600-tallet. Til sammen gjør dette Hamre til et svært vakkert og innholdsrikt kirkerom.

1700-tallskirke med sentralplan: Sør-Fron

Sør-Fron kirke. Foto: Kirkebygdatabasen

Sør-Fron kirke ble innviet i 1792 og er både unik og typisk for sin tid. Det er en sentralkirke med åttekantet plan. Det var en tid hvor man eksperimenterte med kirkenes grunnplan og bygde kirkerommet nærmest rundt alteret og prekestolen. At en slik storkirke ble reist utenom byer og tettsteder var derimot usedvanlig. Denne kirken tilhører nesten samme klasse som de mektige verkskirkene på Røros og Kongsberg. De tykke steinmurene og det høye skifertaket gir et tungt og monumentalt preg, men de store vindusflatene gjør at interiøret er lyst og lett. Stilen kalles louise-seize og bygger på barokken, men i en lettere og mer elegant utforming.

Sør-Fron har gallerier rundt hele kirkerommet. Det er en av gevinsten med en slik sentralkirke at nesten alle plassene har godt innsyn i hva som skjer ved alteret og på prekestolen. Det blir forsterket av prekestolalteret hvor presten står oppe på veggen over alteret. Her har ordet kommet i sentrum på en helt bokstavelig måte.

Sør-Fron kirke

1800-tallskirke i tre, klassisistisk: Atrå

Atrå kirke. Foto: Kirkebyggdatabasen

Da Atrå kirke ble bygget i 1836, var det som erstatning for en stavkirke. Den gamle kirken hadde blitt for liten og man fikk en ny tømmerkirke etter Linstows typetegninger i den moderne klassisistiske stil. Et 80-talls kirker ble reist etter en av Linstows varianter og om vi i det hele tatt kan snakke om standardkirker i norsk sammenheng, er det disse. De var ikke kopikirker, men heller variasjoner over et tema. Etter nær 200 år har menighetene satt sitt særpreg også på disse kirkene. Atrå kirke er et nøkternt bygg av tre, men med datidens klassiske formspråk står den likevel frem som en vakker og godt proporsjonert bygning. Tårnfoten er ikke høy, men ved å bygge en liten lanterne med spir på toppen kommer man opp mot himmelen på en enkel måte.

Atrå kirke. Foto: Kirkebyggdatabasen

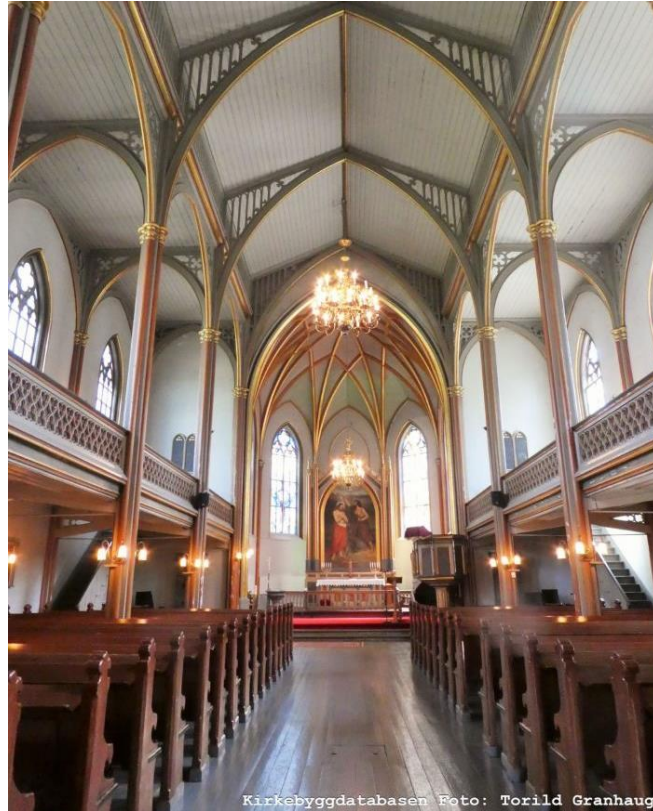
Interiøret har beholdt mye av det opprinnelige enkle uttrykket som Linstow tegnet, men i 1952 trosset menigheten rådene fra Riksantikvaren og fikk dekorert kirken med rosemaling. Det ga et nytt kapittel til kirkens historie, men om den har gjort rommet vakrere, er åpent for diskusjon.

1800-tallskirke i tegl, nygotisk: Horten

Horten kirke. Foto: Kirkebyggdatabasen

Horten kirke fra 1856 er et av våre fine eksempler på nygotikkens sterke påvirkning på norsk kirkebygging i den første byggeperioden siden middelalderen: siste halvdel av 1800-tallet. Gotikken ble sett på som den første kristne arkitekturstilen. Tidligere var kirkene bygget på tradisjonen fra antikken. Det gjorde at nygotikken ble særlig viktig i kirkearkitekturen i historismen, i andre halvdel av 1800-tallet. I Norge ble det bygget nygotikk i tre også, men i hele Nord-Europa er det teglkirker som dominerer i perioden. Det var et solid og rimelig materiale og ble brukt i alt fra industribygg til bygårder. De fleste kirkene fra tiden er ikke pusset, men står med blankmur slik de gjorde i middelalderen. Denne inspirasjonen kommer særlig fra det tyske kulturområdet. Arkitekt Christian Heinrich Grosch var en av våre største navn i perioden. Han behersket mange ulike stiler, men Horten kirke er et både tidlig og svært monumentalt eksempel på nygotikkens løsning. Det er en tradisjonell langkirke og vesttårnet gir det mye av gotikkens høyreste monumentalitet.

Horten kirke. Foto: Kirkebyggdatabasen

Kirkerommet er høyloftet med store vinduer med grindverk i gotisk stil. Som i middelalderkatedralene er de bærende konstruksjonene synlige, men steinpilarer er byttet ut med støpejern. Det gir et enda lettere uttrykk. Den opprinnelige fargebruken var imidlertid oftest i toner av brunt og beige. Mange av våre største kirkerom er bygget i denne stilen. De høye rommene ga plass til store gallerier og god kapasitet.

Funksjonalisme: Lillestrøm

Lillestrøm kirke. Foto: Kirkebyggdatabasen

Lillestrøm kirke fra 1935 er en fin representant for funksjonalismens kirkebygg. Den er bygget av tegkledd betong og forener den mest moderne byggemåte med den tradisjonelle teglen og et uttrykk som er inspirert av de tidligkristne basilikaene vi finner i Italia. Arkitektene har en fot i nyklassisismen og en fot i modernismen. Resultatet er et strengt, men samtidig lyst og romslig kirkebygg. Klokketårnet er en frittstående kampanile.

Lillestrøm kirke. Foto: Kirkebyggdatabasen

Den tidligkristne basilikaen er ytterligere forenklet og stilisert, men langkirken har fokus i apsiden. Henrik Sørensens blonde Kristus er ikonisk. Han er fremstilt som en vakker ung mann uten kors, glorie eller andre symboler. Slik kommer han menigheten i møte. Samtidig er apsismaleriet en forlengelse av den samme lange tradisjonen som kirkens arkitektur. At det ikke er klerestorievinduer i andre etasje mot nord er etter tradisjonen for middelalderkirker på Østlandet.

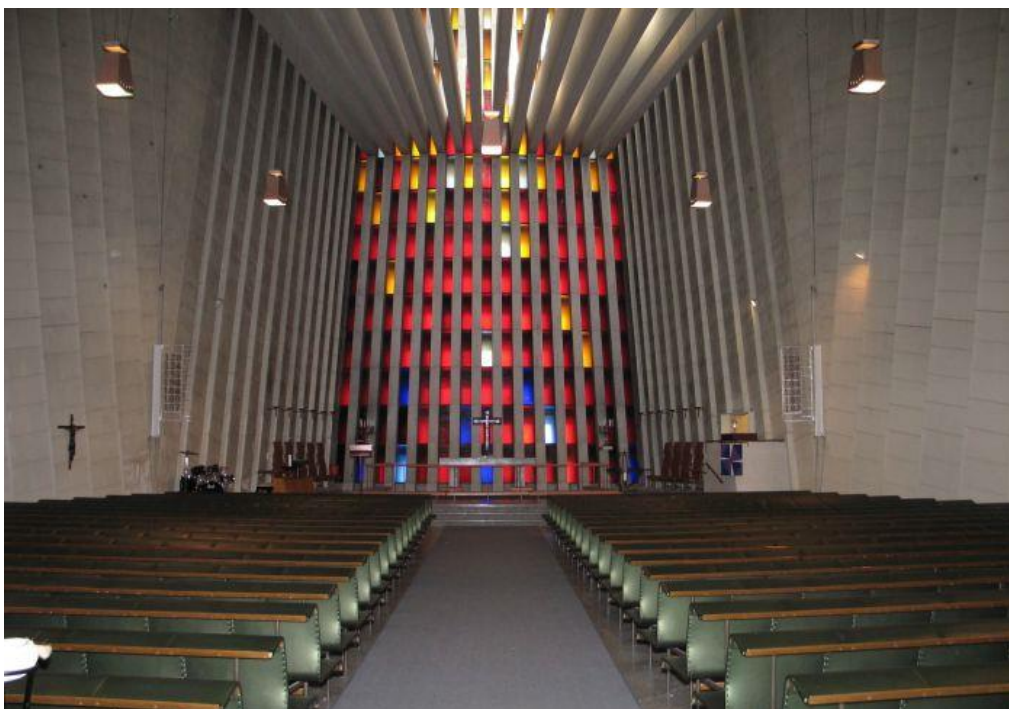
Modernisme i betong: Kirkelandet, Kristiansund

På slutten av 1950-tallet skjedde det en ny utvikling i kirkearkitekturen i Norge. Arkitektene begynte å eksperimentere med nye arkitektoniske former og uttrykk. Mange var inspirert av Le Corbusiers kirke i Ronchamp fra 1954, der han hadde brutt med alle forestillinger om hvordan en kirke skulle se ut. Både nye teknikker og nye materialer åpnet for et vell av muligheter.

Kirkelandet kirke. Foto: Kirkebyggdatabasen

Kirkelandet kirke sto ferdig i 1964 som et markant modernistisk monument i gjenreisningsbyen Kristiansund. Her har arkitekt Odd Østby benyttet alle betongens muligheter til å reise et plastisk og moderne bygg samtidig som det ivaretar kirkens tradisjonelle høyreiste monumentalitet. Den skulpturelle formen og den frie beliggenheten gjør at man aldri er i tvil om det er en kirke selv om den skiller seg sterkt fra den gamle byggeskikken.

Kirkelandet kirke. Foto: Kirkebygdatabasen

Kirkens plan smalner mot alteret og bidrar til å gi rommet en sterk retning. Gunnar S. Gundersen har laget glassmaleriene som fyller hele fondveggen bak alteret og gjør at kirken fremstår som en forlengelse av middelalderens lysteologi. Ellers er interiøret rent og preget av arkitekturens former fremfor dekor og innredning. Dette er en kirke som følger opp modernismens ideer om å la det konstruktive i seg selv utgjøre dekorasjonen, uten at det har gått ut over de estetiske ambisjonene.

Ishavskatedralen: Tromsdalen kirke, Tromsø

Tromsdalen kirke. Foto: Kirkebygdatabasen

Ishavskatedralen i Tromsdalen er ikke en katedral, men har en monumentalitet som gjør at navnet treffer. Kirken er blitt et av de fremste kjennemerkene for byen Tromsø. Det er en variant av kirker med trekantform, som betegnes som naustkirker. Løsningen med trekantlameller som går inn i hverandre og stiger mot hver gavl var imidlertid original og nyskapende. Kirken gjorde sterkt inntrykk da den sto ferdig i 1965, etter en lang bearbeidingsprosess av arkitekt Jan Inge Hovig. Ishavskatedralen viser hvordan et bygg kan være rent modernistisk i uttrykket og samtidig ivareta alle kirkens tradisjonelle kvaliteter som et høyreist monumentalbygg.

Tromsdalen kirke. Foto: Kirkebygdatabasen

Ishavskatedralen har den vanlige langkirkeplanen. Når du kommer inn i rommet rettes blikket mot alteret i sørøst. Der har det siden middelalderen vært et vindu med glassmaleri. Her utgjør glassmaleriet hele fondveggen. Victor Sparres bilde fremstiller Guds hånd som besjeler Jesus, kvinnen og mannen. Det er på samme måte som arkitekturen en nytolkning av klassiske motiver som korsfestelsen og den seirende Kristus. Inventaret ellers er trehvitt i enkle, stramme former.

Det sakrale tolkes i en ny tid: Våler kirke

Våler kirke. Foto: Kirkebyggdatabasen

Da Våler nye kirke sto ferdig i 2015 var det som en svært verdig erstatning for den gamle korskirken som gikk tapt ved en brann i 2009. Espen Surnevik ble arkitekt for kirken etter en internasjonal konkurranse med hele 239 forslag. Resultatet har resultert i en rekke priser for kirken som både er godt designet og bygget med svært høy presisjon. Materialene er bjørk og furu som er tradisjonelle materialer i egnen.

Våler kirke. Foto: Kirkebyggdatabasen

Formen forener den vertikaliteten vi er vant til å forbinde med et kirkebygg med et helt modernistisk uttrykk. De to hovedvolumene er avsmalnende trekantede, hvorav de største utgjør selve kirkerommet og gir det noe av den samme reisningen som Kirkelandet kirke. Grunnplanen er kvadratisk og kombinerer et kirkerom med klar orientering mot alteret med fleksibel arealbruk slik at kirken også er godt egnet som møteplass og konsertarena.

Utsmykningen er svært enkel. Her er det arkitekturen som taler og som skaper atmosfære gjennom romvirkninger og lysinnfall; et godt eksempel på at lyset har hatt stor symbolsk betydning i kirkearkitekturen gjennom alle epoker.

3.4 Inventar og utsmykning

Kirkens inventar og utsmykning gjenspeiler ulike tiders trospraksis og smak. Også inventar og utsmykning har gjennomgått store endringer, men mye er også beholdt gjennom hundreårene. Norge er et av de landene i verden med størst andel bevart middelalderkunst. Mer kunst av engelsk type fra høymiddelalderen er bevart her enn i England.

I sum inneholder kirkebyggene våre landets største samling av kulturhistorisk materiale. Ikke bare er mengden gjenstander og mangfoldet stort, kvaliteten er også gjennomgående svært høy. De fineste tingene lokalsamfunnene produserte av håndverk og kunst kom til kirkene og rike givere bidro med å kjøpe inn kunstgjenstander fra miljøet i byene eller importert fra andre land. Noen kirker oppleves som skattkamre, andre har bare noen få enkeltgjenstander som peker seg ut, men så godt som alle kirkebygg har inventarstykker av høy kulturhistorisk verdi.

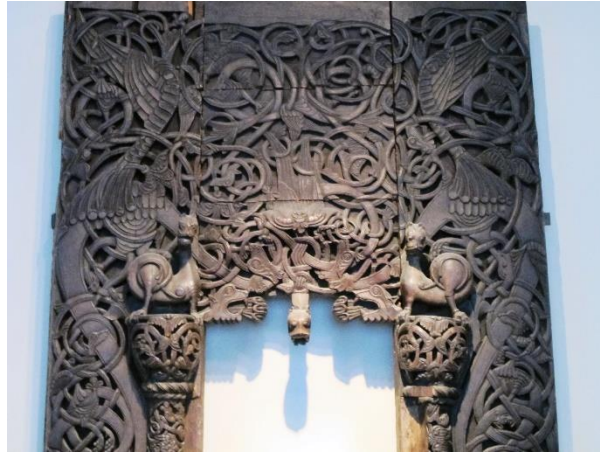
Også dette temaet er meget omfattende og inventartypene som presenteres nedenfor er bare en begrenset samling eksempler. Mangfoldet rundt om i kirkene er mye større. Formålet er derfor å åpne øynene for hva du har i din kirke som du kanskje har sett hundrevis av ganger uten å se det.

Kirkekunst i museer

Dette kapitlet tar i hovedsak for seg det historiske kirkeinventaret som er bevart i kirkene. I tillegg er det en god del svært verdifull kirkekunst i museene våre. Alle de gamle universitetsmuseene har slike samlinger. Det har også Norsk folkemuseum og mange andre museer rundt om i landet. Museumssamlingene gir en mulighet til å sammenlikne gjenstander som har utviklet seg over tid eller se deler av kirker som er forsvunnet. Alle stavkirkeportalene som finnes på Kulturhistorisk museum i Oslo er et eksempel på en slik unik samling.

Museene har også en del kirkekunst som er svært godt bevart. Etter at man begynte å varme opp kirkene til gudstjenestene ut over på 1800-tallet ble oppbevaringsforholdene i kirkene dårligere og bemalt kunst ble ofte ødelagt. Slik har museene bidratt til å ta vare på våre fineste arbeider fra middelalderen og etter-reformatorisk tid.

Når kirkekunsten skal studeres, er det derfor avgjørende å også ta med de gjenstandene som er på museum og sette dem i forbindelse med arbeidene som er bevart rundt om i kirkene.

Stavkirkeportalen fra den revne stavkirken på Ål er en av våre fineste drageportaler. Foto: Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo©

Paulus fra Gausdal er en bemalt treskulptur fra 1260-1280. Bemalingen er av superb kvalitet og har aldri vært fornyet. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo©

Hører kirkekunsten hjemme i kirkerommene eller på museer?

På den ene side hører kunsten til i kirkerommene den er skapt eller anskaffet til. Der er kunstgjenstandene en del av en helhet og kan oppleves av etterkommerne til dem som skaffet dem. På den annen side er mye av det beste kommet på museum fra begynnelsen av 1800-tallet og århundret som fulgte. Det skyldes både at bevaringsforholdene lokalt var dårlige og at man da ikke satte pris på de gamle tingene. Selv om man nå verdsetter den gamle kirkekunsten lokalt, er det ikke gitt at de alltid bør tilbakeføres. En ting er kravene til klima og sikring, en annen ting er betydningen av å ha kirkesamlingene som en sentral del av våre kulturhistoriske museer. Kirken taper revir om museene mister den beste kirkekunsten.

De største nasjonale samlingene av eldre kirkekunst finnes i Oslo på Kulturhistorisk museum og Norsk Folkemuseum og på universitetsmuseene i Bergen og Trondheim. Bare i Bergen er kirkekunstsamlingen styrket de siste årene og kan vise et fantastisk rikt materiale til publikum. Ellers er det nedbygging og redusert tilgang som har vært situasjonen i de senere årene. Det reflekterer også at kompetansen på dette feltet forvitrer og bare i Bergen er det ansatt folk med kunsthistorisk spesialkompetanse på eldre kirkekunst. Det er en trussel mot kirkekunstens plass i fortellingen om landets kulturhistoriske utvikling.

De senere årene har stadig flere menigheter hatt et ønske om å få tilbakeført skulpturer som er blitt fjernet eller kopier av slike, som for eksempel Tyllidalen menighetsråd. De har hatt et ønske om å lage en kopi av statuen av Olav den Hellige som mange kaller «Olav med det milde ansikt» Den antas å ha stått i Tyllidalen i 400 år. I 1697 ble statuen sendt som gave til Kongen i København og har i dag en framskutt plass på Nationalmuseet i København.

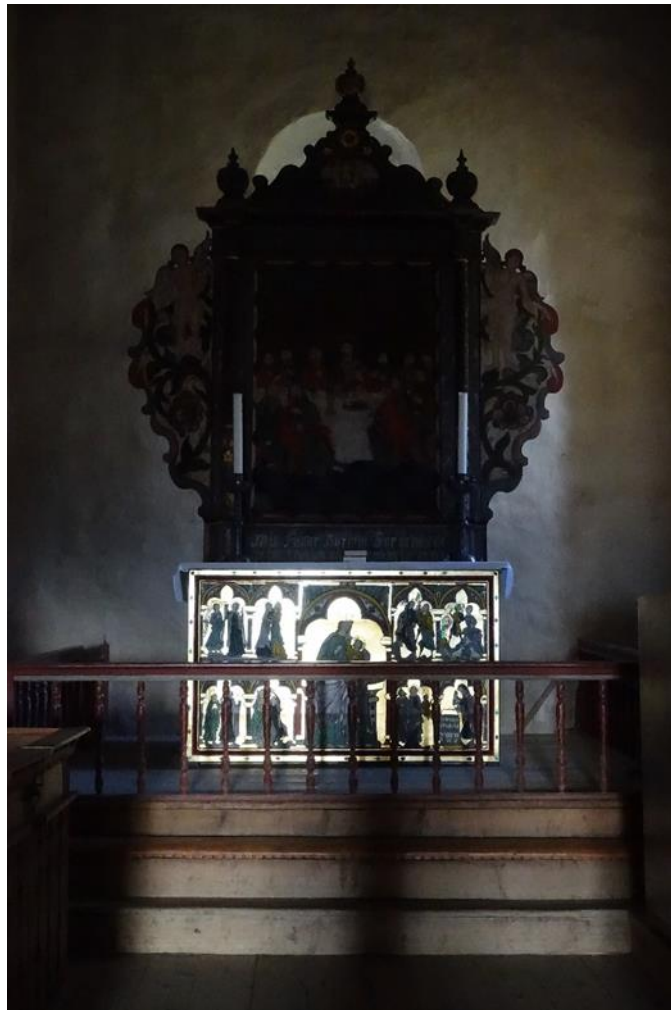
Ny kunst i gamle kirkerom

En annen utfordring er holdningen til nye elementer i historiske kirkerom. Utskiftninger og tilføyelser av ny kunst og inventar har vi alltid hatt. Det må det også være rom for i fremtiden dersom kirkerommet ikke skal stivne i sin form. Samtidig har konservatisme og begrenset økonomi gjort at endringen har skjedd svært langsomt, særlig utenfor byene. Dette er grunnen til at så mye gammelt og verdifullt faktisk er bevart. Når nye elementer skal vurderes, er det avgjørende å stille høye krav til kvalitet på det nye, vurdere verdien av det som eventuelt blir fortrent og reflektere over hva de nye gjenstandene representerer. Har ortodokse ikoner og nye helgenfigurer av f.eks. St. Olav en plass i norske lutherske kirker?

Fra et liturgisk ståsted er det nødvendig å reflektere over hvilken rolle slike figurer skal spille i gudstjenestelivet og i vår trospraksis i dag. Kanskje kan eldre kirkekunst som hentes frem, være med på å skape fornyelse i liturgi og forkynnelse?

Alter

Alteret er avgjørende i kirkerommet, og har en lang historie. De første kristne brukte betegnelsen alter om det bordet der man feiret nattverd. Siden nattverden ofte ble holdt på martyrenes graver, ble det en forbindelse mellom alter og martyrgrav. Senere ble relikvier av helgener lagt under eller inn i selve alteret. Et bord båret av fire søyler utviklet seg etter hvert til å bli et oppmurt, rektangulært alter med steinplate. I en fordypning i platen kunne relikviene oppbevares. I tidlig kristen tid var alteret fritt plassert fremme i koret. Senere ble det rykket tilbake mot korets østvegg.

Gamle Tingelstad kirke med rekonstruert alterfrontale.

I Gamle Tingelstad kirke på Hadeland er det middelalderske alterbordet i behold med utsmykning i to generasjoner. Alterfrontalet fra andre del av 1200-tallet er en nylaget kopi som viser effekten av forgyllingen på en helt annen måte enn originalen. Altertavlen fra 1699 avløste antagelig en eldre etter-reformatorisk tavle som også dekket østvinduet og det motlyset som var en viktig del av kirkerommets uttrykk i middelalderen. Den gang var det en relikvie i alteret og kirkene hadde gjerne tre eller flere altere viet til ulike helgener. Alternisjer ved siden av korbuen finnes fortsatt i mange kirker. Hovedalteret sto alltid i «høykoret», gjerne med noen trinn opp som i Tingelstad. Det har alltid vært utsmykket med vokslys for å belyse, illuminere, nattverdunderet.

Etter reformasjonen skulle menigheten delta i messen på en annen måte enn før, og det skulle bare være *ett* alter. Sjelemessene og privatmessene skulle opphøre, og nattverden skulle feires med menigheten rundt nattverdbordet.ⁱⁱⁱ Selv om Luther mente presten skulle stå bak bordet, vendt mot menigheten, ble de fleste altere utformet slik at det ikke ble mulig, blant annet fordi de ble utsmykket med albertavler.^{iv}

Knefallene var i førstningen uten støtteskranker, men fordi de som hadde behov for støtte når de knelte skulle få det, kom det utover å 1700-tallet også tralverk i tillegg til knefallet, så man hadde noe å holde seg i. Nå er alterringen et fast inventar i mange kirker.

Om vi tar skrittet frem i tid til 1900-tallet, kan vi se hvordan den liturgiske fornyelsesbevegelsen har påvirket kirkerommene. Den fikk gjennomslag i den katolske kirken med det II. Vatikankonsil og bredte seg til andre kirkesamfunn. Alterbordet ble flyttet frem i koret eller til kirkeskipet slik at messen kunne forrettes mot folket (*versus populum*). Det var fellesskapsbyggende og nært og la til rette for menighetens medvirkning. Enkelte steder ble den gamle innredningen fjernet, andre steder har det skjedd en dublering, med både høyalter og bordalter.

Prekestol

Forløperen til prekestolen i norske kirker var *lektoriet*, et galleri for lesning av skriften over eller i korbueåpningen. Med reformasjonen fikk prekestolen en like viktig plass som alteret. Forkynnelsen av Ordet ble avgjørende i gudstjenesten. Martin Luther selv fikk reist en rikt utsmykket prekestol på den ene veggen i den første kirken han var med på å bygge, slottskapellet Torgau.

Ifølge reformasjonsbiskopen Peder Palladius' instruksjoner i *Visitatsboken* (1540-41) skulle prekestolen være bygd opp i sørøstre hjørne i skipet, der presten kunne få lys fra et vindu. Vi kan etter hvert se hvordan prekenen også ble opphøyet gjennom prekestolens og himlingens rike utsmykning.

Gamle Tingelstad

Prekestolen i Gamle Tingelstad kirke er fra 1579 og en av våre aller eldste. Benkene er omtrent samtidige. Barokkprekestolene i Mariakirken i Bergen og Stavanger domkirke er hovedverkene fra 1600-tallet med en enorm skulpturrikdom, mens akantusdekoren som har inspirert all rosemaling, kom til Norge da Oslo domkirke fikk ny prekestol i 1699.

Døpefont

De første kristne ble døpt ved hel neddykking. Døpefonter av stein kom i bruk i tidlig middelalder. De kunne ha forskjellige utforminger, den mest vanlige er den runde begerformen. Da man begynte å øse vann over barnet i stedet for å dukke det ned i skålen, ble formen gjort grunnere og løse dåpsfat i metall ble tatt i bruk.

Døpefontens plass var opprinnelig ved inngangsdøren i vest. Dåpen var inngangen til kirken, nådens første port. Fra gammelt av fant første del av dåpsritualet sted utenfor kirkedøren. Etter hvert ble det flere steder bygget egne dåpshus rund døpefonten. I 1735 ble døpefonten i Moss kirke flyttet opp i koret med henvisning til at det hadde skjedd i andre kjøpsteder. Ved midten av 1800-tallet var de fleste døpefonter flyttet opp i nærheten av koret. Kanskje fordi det da ble mindre prat og uro, eller kanskje fordi man la mer vekt på det motivet at barnet skulle tas opp i menigheten.

Døpefontene har siden middelalderen ofte vært av stein. Det har bidratt til at det er den eldste gjenstanden i mange kirker både gamle og nyere. Fonten er blitt med fra kirke til kirke. Den romanske fonten fra Skjeberg kirke er en av våre rikest utsmykkede. Her har alle apostlene fått plass rundt Kristus på en himmelhvelving omgitt av symbolene for de fire evangelistene. Fonten symboliserer kirkens fellesskap, som den dømte tas opp i. Foto: Riksantikvaren ©

Døpefonten fra Stange kirke på Hedmarken er fra tidlig 1700-tall. Selve fonten bæres av et stående barn. Den er ikke vannrett, men er laget for å holde et dåpsfat av metall.

Korskille

I middelalderkirkene var koret oftest skilt fra skipet med en smalere, buet åpning. Foran denne kunne det stå et lektorium som fungerte som en forløper til prekestolen, men som samtidig bar krusifikset og gjorde skillet mellom skip og kor tydeligere. Allerede i gotikken ble det åpnere mellom skip og kor rent arkitektonisk, men man fortsatte å bygge skiller som adskilte kirkens helligste rom fra skipet. Slik ble altertjenesten avgrenset og samtidig fremhevet. Det er mange eksempler på at koret ble forstått som himmelen eller paradiset, mens skipet var verden. I Budal kirke, fra 1754, er koret malt med paradisiske trær, mens kirkerommet forble umalt.

Korskillet i Fluberg kirke. Foto: Kirkebyggdatabasen, Jiri Havran ©

Fluberg kirke har et korskille fra 1704 med monogrammet til kong Fredrik IV som hovedmotiv. Etter reformasjonen var kongen kirkens overhode, og det ble godt synlig i kirkeinventaret.

Benker

Fra gammelt av hadde kirkene bare benker langs veggene. Da reformasjonen tilla preken større vekt, ble det behov for faste kirkebenker, slik at menigheten kunne sitte eller ha noe å lene seg til mens de hørte på det som kunne være både lange og krevende prekener. Benkene i Gamle Tingelstad over er antagelig fra slutten av 1500-tallet og er noen av de eldste vi har bevart. Ofte satt kvinnene på nordsiden og mennene på sørsiden, men plassene ble også fordelt etter stand og verdighet med embetsmenn og storbønder lengst fremme i faste kirkebenker og fattigfolk bakerst og på galleriet. De virkelig rike kjøpte seg lukkede kirkestoler hvor de kunne sitte uten å bli sett av resten av menigheten. Utover på 1800-tallet gjorde man, i hvert fall offisielt, slutt på de private kirkestolene og de fleste lukkede stoler ble tatt ut. Kirkene fikk ofte nye benker hvor alle satt like rett i ryggen.

Bergen domkirke har nygotiske benker fra 1880-årene. I gotikken på 1200-tallet, da domkirken ble bygget, hadde ikke kirken benkerader i det hele tatt. Etter reformasjonen fikk kirkene gjerne lukkede kirkebenker og kirkestoler der de beste ble kjøpt av de mest velstående i menigheten, til inntekt for kirken. Dette bildet viser det egalitære kirkerommet som kom på 1800-tallet, der alle benkene var like og ingen hadde faste plasser.

Skulptur og billedkunst

I middelalderen var kirkene fulle av bilder, både malt på flater og skåret i tre og stein. Altrene var gjerne utsmykket med figurer av bibelske personer eller andre helgener. Foran alterbordet var det frontaler av bemalt tre eller tekstil. Bildene var viktige deler av forkynnelsen i en kultur hvor bare de færreste kunne lese og hvor store deler av de kirkelige handlinger forgikk på latin.

Etter reformasjonen ble en mengde helgenbilder og figurer som man mente var gjenstand for tilbedelse, fjernet fra sin plass i kirkene. I Kirkeordinansen fra 1537 står det: "Likeså skal de billeder som allmuen hengir seg til og dyrker, som det også er stort tilløp til langveis fra med stort avguder, fjernes helt og holdent." ^v

Det nye billedprogrammet i den lutherske kirken skulle ikke inneholde helgener eller Maria-figurer. I tråd med luthersk teologi, skulle en altertavle gjerne ha fire hovedmotiv; Jesu siste måltid med disiplene, korsfestelsen, oppstandelsen og himmelfarten. Billedprogrammet i lutherske kirker har utviklet seg til å bli rikere enn dette, men det er fortsatt smalere enn i katolske kirker, i og med utelukkelsen av helgener og helgenfortellinger.

Krusifikset fra Gamle Tingelstad kirke på Hadeland er fra tidlig 1200-tall som kirken det står i. Fremstillingen av Kristus på korset har vært relevant helt siden de første kirkene, men utformingen har endret seg mye. Til å begynne med ble Kristus fremstilt stående, med åpne øyne og med en seierskrone på hodet. Etter hvert ble lidelsen hovedtrekket, han fikk tornekronene og hodet hang mot den høyre skulderen, som på Tingelstadkrusifikset.

Dønnes kirke i Nordland har beholdt sin figur at St. Laurentius fra 1400-tallet. Det er en typisk alterfigur fra middelalderen som likevel har overlevd som dekor etter reformasjonen. Kvaliteten på skulpturen er høy og hører til en stor gruppe skulptur fra Nord- Tyskland og Flandern som ble importert til de rike fiskedistriktene langs Nord- Norge kysten i senmiddelalderen.

Altartavlen fra Stange kirke ble laget i 1657 og viser den billedrikdommen som vokste frem igjen en tid etter reformasjonen. De sterke, klare middealderfargene er tatt opp igjen og motivene er omrammet av rikt utskårne ornamenter i barokk stil. Helgenene er byttet ut med dyder og gammeltestamentlige personer, men i midtfeltet er Kristi lidelse og seier fremstilt.

Bygningsskulptur

Ikke bare inventaret, men bygningen selv var en mulighet for fremstilling av bilder og figurdekor. I Norge finner vi den flotteste bygningsskulpturen på portalene til stav- og steinkirker. Dessuten har det vært en mengde hoder og andre figurer rundt vinduer, som konsoller, i takverket eller bare på veggen. Disse skulpturene kan være flotte kunstverk og er en unik kilde til bygningens historie. Ofte er bygningsskulpturen det beste grunnlaget for å datere kirken og fortelle om hvor bygningsskulpturene kan ha kommet fra.

Portalen i Dale kirke

Overgangen fra det profane til det sakrale rommet måtte markeres og inngangspartiets form var gjennomtenkt. Et godt eksempel er portalen til Dale kirke i Luster, der den vakre utformingen lag på lag leder den som kommer innover til døren som fører til kirken. Denne kirken har en vestportal som er en norsk katedral verdig. Den er spissbuet i gotisk stil og må ha vært revolusjonerende moderne da skipet i Dale kirke ble bygget i 1220-årene. Den er i største laget for sognekirkene, men må ha vært enda mer imponerende med bemaling i sterke farger slik det ganske sikkert sto opprinnelig. Den steingrå middelalderdekoren vi er vant til, er et resultat av lang slitasje, overkalking og syrevasking ifbm tidlige restaureringer. Ofte kan mikroskopiske fargespor fortelle om den tapte fargeleden.

Steinskulptur i Lunner kirke, Hadeland

Lunner kirke på Hadeland har en av landets fineste samlinger romanske steinskulptur rundt om på fasaden hvor de er plassert sekundært. Kvaliteten er høy og forteller at denne kirken må ha vært viktigere enn det nå ser ut til. Slik kvalitet kostet ikke nødvendigvis mye penger, men krevde kulturell kapital i form av gode forbindelser. Dette er ikke arbeider av en lokal

steinhugger. Motivet her er en kentaur som skyter med pil og bue. I tillegg har Lunner 6 varianter av det vanligste motivet fra den romanske dyreverdenen: løven.

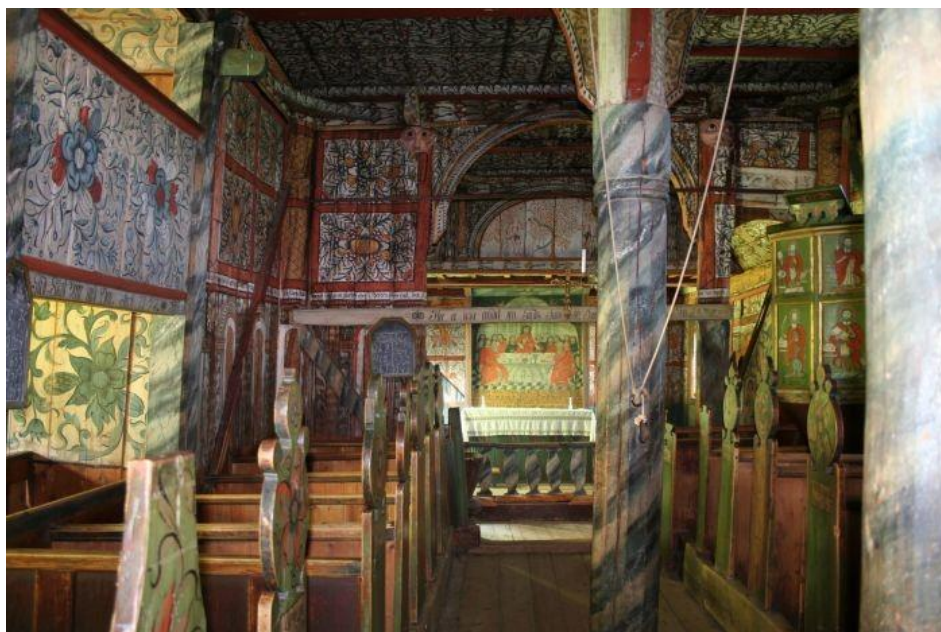
Dekormaling

Veggflatene i kirkerommet var store lerret som ba om dekor. Ofte fikk de kalkmalerier med historier fra bibelen og helgneses liv. Det er en tradisjon som fortsatte på 15- og 1600-tallet selv om motivene endret seg. Dekormaling med akantus og ranker fortsatte man med frem til begynnelsen av 1800-tallet. Det ga farge til kirkerommet. Med 1800-tallet kom en mer klassisk smak. Både malerier og skulptur ble overmalt i hvitt og grått og nye flater kunne dekoreres med marmorering.

Dale kirke

Dale kirke i Luster har bevart store flater dekket med kalkmalerier fra ulike tider. På bildet ser vi 1500-tallsarbeider i middelaldertradisjonen med fremstillinger av scener fra Bibelen, helgenlegender osv. Selv om motivet var historisk, er draktene moderne på tiden da det ble malt. Dette eksemplet viser noe av dekorrikdommen som må ha vært vanlig i det middelalderske kirkerommet. Slike kalkmaleriutsmykninger kan utgjøre hele billedbibler, f.eks. med sammenstilling av motiver fra nye og gamle testamente.

Uvdal stavkirke. Foto: Kirkebyggdatabasen

Uvdal stavkirke har malt dekor fra 1600-, 1700- og 1800-tallet. Blomsterdekor, ranker og marmorering gir en flott fargeeffekt og et fantastisk liv til interiøret. Den dominerende 1600-tallsdekoren viderefører middelalderens friske og sterke farger.

Glassmaleri

Vindusåpningene var en særlig viktig flate for dekorasjon og fargesetting. Glassmaleriene filtrerte lyset som kom inn i kirkerommet og ga det farge. Frem til gotikken var lysåpningene så små at det knapt var plass til bilder, men de gotiske grindverksvindue hadde flater som kunne dekoreres også i Norge. Ikke noe av dette er bevart. Stort sett fikk norske kirker igjen glassmalerier fra slutten av 1800-tallet. Særlig på 1900-tallet ble det utformet nye glassmalerier i samtidens stil og flere av våre kjente kunstnere arbeidet med slik kirkeutsmykning.

Fra koret i Oslo domkirke. Foto: Oslo kirkelige fellesråd

Emanuel Vigeland var en av kunstnerne som arbeidet mest med glassmalerier og han utviklet en særegen stil. Hans arbeider finnes i mange kirker landet rundt. Oslo domkirke har denne fremstillingen av Peter som helbreder en vanfør i tempelet; «Sølv og gull har jeg ikke. I Jesu navn stå opp og gå.» (Apostlenes gjerninger 3.) Både motiv, mønstre og fargebruk refererer til middelaldertradisjonen, men uttrykket er likevel helt unikt.

Stavanger domkirke. Foto: © Kirkerådet www.kirken.no

Også etter krigen er det gjort store prosjekter med glassmalerier. Vi har sett fondveggene i Kirkelandet kirke og Ishavskatedralen. Dette er det gotiske østvinduet i Stavanger domkirke hvor Victor Sparre satte inn denne rike komposisjonen i 1957. Både de klare fargene og billedprogrammet bygger på domkirkens historie tilbake til middelalderen.

Tekstiler

Kirketekstilene har en lang tradisjon i kirken og er i bruk på flere vis. Vevde og broderte tekstiler har utsmykket rommet, alteret og de geistlige. Prestens liturgiske klær utdyper og forklarer det som skjer i en gudstjeneste gjennom kirkeåret. I generasjoner har tekstilene båret preg av vakker utforming og godt håndverk. Lokalbefolkningen har brakt det vakreste man hadde av håndverk til kirken.

Både alteret og veggene i kirkerommet er blitt utsmykket med bilder og ornamenter siden middelalderen. Utsmykningen i lange baner langs veggene kalles refiler. Det franske Bayeuxteppet er en slik kirkeutsmykning.

Selv om tekstilene har vært høyt verdsatt, er det den gruppen utsmykning hvor mest er gått tapt. Samtidig er de en av de mest vitale feltene i kirkekunsten og det lages i dag like fine arbeider som i tidligere tider.

Preses Helga Haugland Byfuglien innsettelse i Nidarosdomen, 3. okt. 2011. Dette er eksempler på at tekstiltradisjonen holdes i hevd. Gamle liturgiske klær er det også bevart flere av rundt om i kirkene. Her har man benyttet de fineste importerte stoffer som silke og fløyel, mens man i moderne tid ofte velger de lokale materialene ull og lin. Utsmykningen var ofte påkostet med gull- og perlebroderier, figurer i høyt relieff og veksling mellom ulike stofftyper. Foto: © Kirkerådet www.kirken.no

Messehakelen er et plagg prest eller biskop bruker under nattverden og i høytidsgudstjenester.

Den kan brukes under altertjeneste ved konfirmasjon, ved kirkejubileum og liknende kirkelige fester.

Korkåpen er det flotteste og mest påkostede liturgiske plagget og er i Den norske kirke forbeholdt biskopene.

Stolaen er prestens, diakonens og biskopens tegn på at de er ordinert til sin tjeneste. Den symboliserer at man har gått inn under Guds åk (Jfr. Joh. 10,11).

Bekkefaret kirke. Foto: Kirkebyggdatabasen

Bekkefaret kirke i Stavanger har et billedteppe av Else Marie Jakobsen som hoveddekorasjon av veggene bak alteret. Det er et flott eksempel fra 1980 på en moderne bruk av tekstil i kirkeutsmykningen. Her har det tatt plassen til den mer tradisjonelle albertavlen. Teppet gir farge og billedrikdom til et strengt moderne kirkeinteriør.

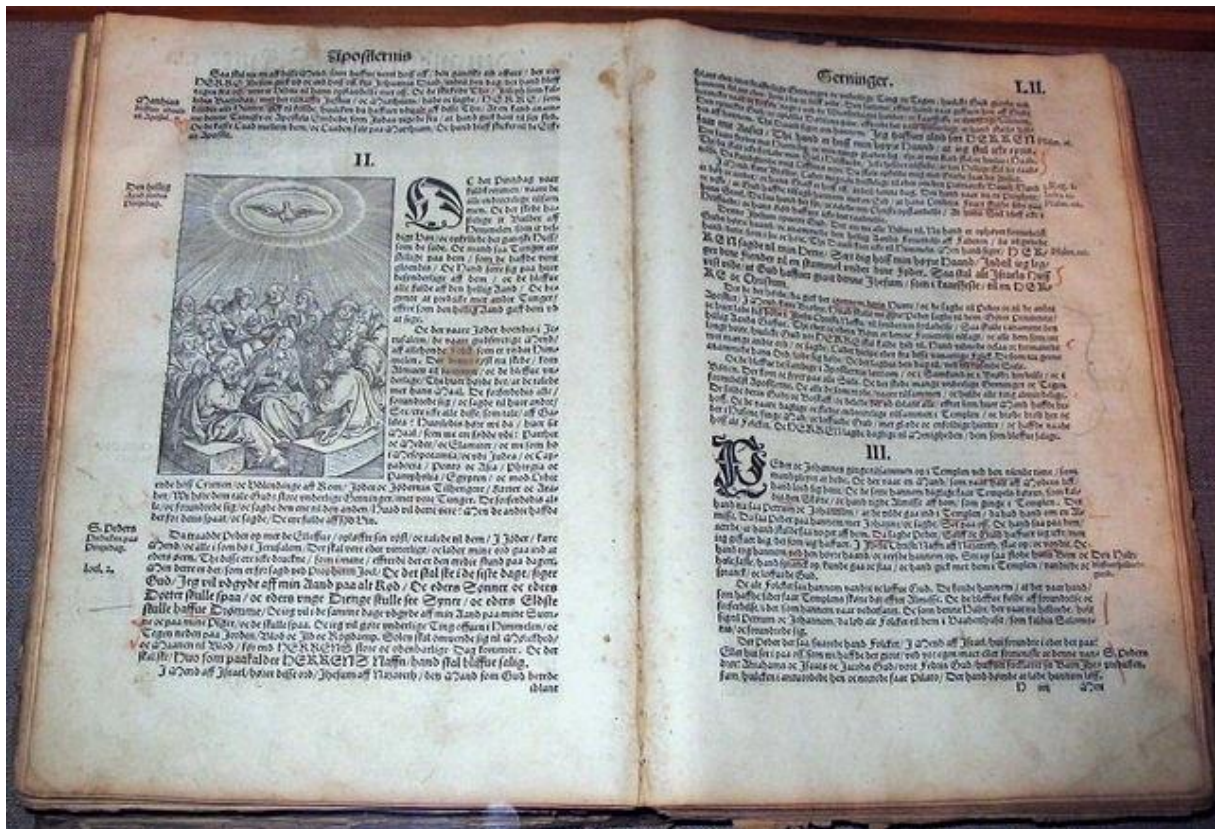
Sølv, bronse, emalje, messing, jern

Altersølv fra Skien kirke. Foto: Oddbjørn Sørmoen

Kirkene er fulle av fine metallarbeider fra dekorerte låser, hengsler og beslag på ytterdøren til nattverdsølvet på alteret. De fleste metallgjenstandene er relativt små og kostbare, og har derfor vært egnet som gaver helt fra 1000-tallet og frem til våre dager. Alterkalk og disk er de liturgiske og prestisjemessig viktigste gjenstandene, mens lysestaker, røkelseskar, krusifikser av emalje også er kostbarheter som brakte ypperlig internasjonal metallkunst til norske kirkerom. Emaljearbeider fra Limoges i Frankrike, alterkalker fra England og døpefat fra Tyskland finnes rundt om i norske sognekirker.

Bøker og innskrifter

Christian III's bibel. Den første danske bibeloversettelse. Trykt i København i 1550. Foto: Wikimedia Commons, © 2004 by Tomasz Sienicki

Kirkene var det eneste stedet bøker ble oppbevart i lokalsamfunnene. Bibler og messebøker og etter hvert salmebøker var nødvendige og kostbare deler av inventaret. Spesielt før innføringen av trykte bøker på slutten av 1400-tallet var bøker svært dyre. Kallsbøker og kirkebøker dokumenterte livet i sognet gjennom århundrene. Hvem ble født, hvem døde og hvordan sto det til med kirkebygget. Kirkene var våre første folkeregistre og våre første bibliotek selv om bøkene ikke var til utlån, men for å lytte til.

Fra Tingvoll kirke. Foto: Kjartan Hauglid

Tingvoll kirke har en stifterinnskrift på norrønt mål som er skrevet med runer som forteller til alle som kan lese at Gunnar lot bygge kirken. Ofte er det gjennom tegnet og innrisset graffiti at kirkebyggerne og de som har besøkt kirken gjennom århundrene, har satt sine merker.

Orgler

Vårt første orgel ble bygget til Nidarosdomen i 1320-årene. Det var etter alt å dømme et enstemmig blokkorgel, som var den vanlige typen gjennom hele middelalderen.^{vi}

Sammen med ordet har musikken og sangen fulgt kirken fra tidlig tid, men orgelets funksjon i høymessen og sammenhengen mellom orgel og salmesang har ikke alltid vært så selvsagt som i vår tid.

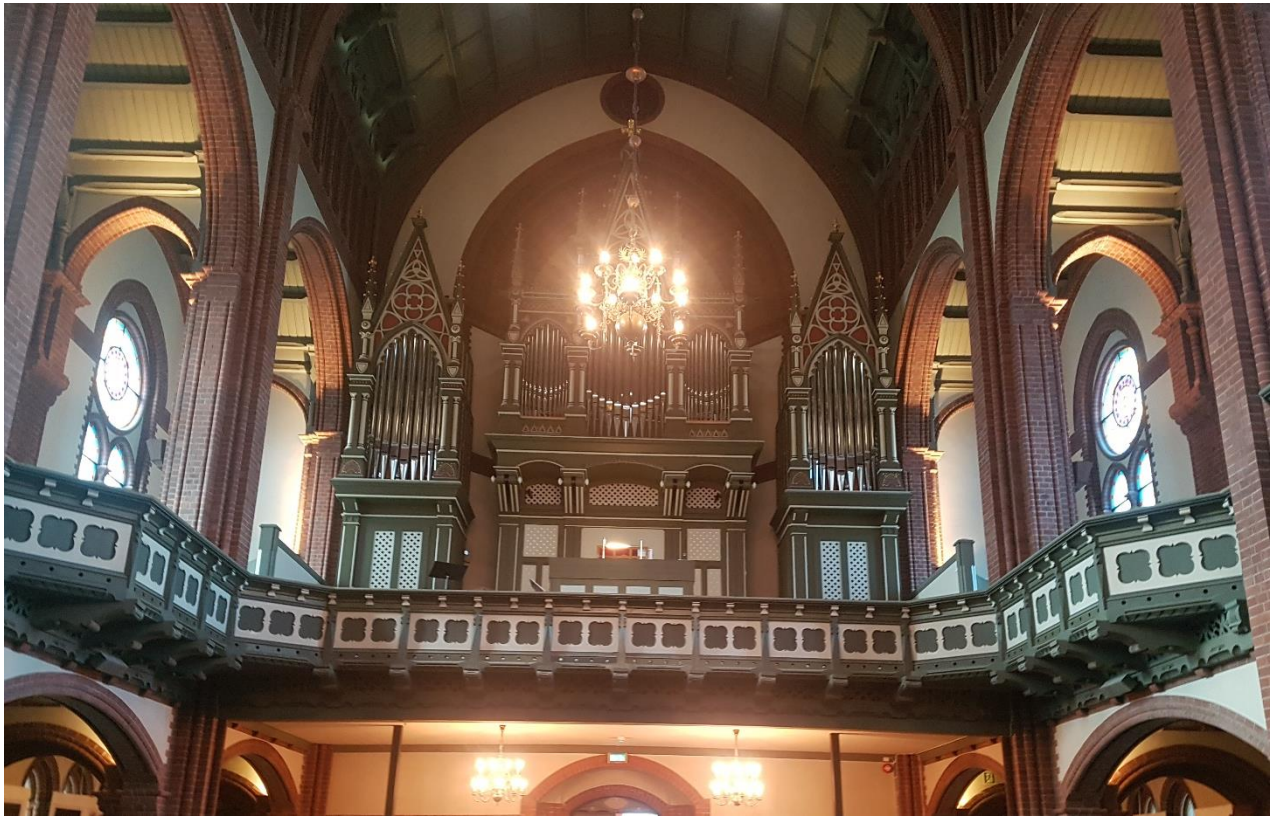
I de lutherske kirker har pipeorgelet kommet til å spille en helt sentral rolle i gudstjenesten. Det representerer den lyden mange forbinder med kirker. Pipeorgler hvor luften til et tusentalls piper kan styres av én person, fant sin tidligste form på 1400-tallet. Et tidlig orgel i Norge ble hentet fra Bremen på 1500-tallet, og installert i det som ble et av Norges første protestantiske kirkerom, Domkirken i Bergen.^{vii} Men det var først på 1600 - 1700-tallet at orgler begynte å bli utbredt i større bykirker.

De første hundre år etter reformasjonen var orgelet et solistinstrument som ikke var knyttet til salmesangen. Det var først utpå 1600-tallet at akkompagnementsfunksjonen ble vanlig der man hadde orgler, og dermed ble viktige for å lede salmesangen. Til å begynne med ble orglene importert fra utlandet eller bygget av utenlandske orgelbyggere. I det påfølgende århundre vokste det frem en norsk orgelproduksjon og stadig flere kirker fikk egne orgler. Likevel var det først i løpet av 1800-tallet at det ble vanlig å ha orgler i kirker over hele landet.

Innføringen av orgler i kirkene gjorde at det ble orden på menighetssangen. Den ble mer uniformert under organistens ledelse. Men orgelet har en funksjon ut over dette. Når sangen tar slutt, for eksempel når kisten bæres ut i en bisettelse, kan orgelet fortsette sangen. Slik bidrar orgelet gjennom sin 'evige luftstrøm' til en egen religiøs dimensjon i kirkerommet.

I flere hundre år var de fleste orgler tidstypiske, men relativt standardiserte og av beskjeden størrelse. I dag er de fleste nyere orgler tilpasset rommets arkitektur og fyller det med en klang som blir en del av kirkens signatur.

Siden slutten av 1800-tallet har organisten fått en nøkkelrolle i menighetens liv og gode organister beriker gudstjenesten kunstnerisk, og kan være en drivkraft bak korsang og andre musikalske aktiviteter som engasjerer menigheten. Den musikken som spilles, og de salmene som synges reflekterer både internasjonale og lokale tradisjoner.

Orgelet i Trefoldighetskirken, Arendal, er bygget i nygotisk stil, slik som kirken for øvrig. Det er fronten mot kirkerommet som viser noen av pipene, men skjuler resten av piper og «maskineri». Stilen på orgelets fasade er tilpasset kirken. Det er et av stadig færre orgler hvor også det originale instrumentet, og dermed den musikalske klangen, er bevart. Orglene har blitt fornyet og modernisert raskere enn kirkebyggene. Orgler som kan brukes til å formidle musikk fra ulike epoker med riktig klang har derfor en særlig kulturhistorisk verdi. Foto: Oddbjørn Sørmoen

Kirkeklokker

Hovedoppgaven til kirkeklokkene var fra starten av å kalle de kristne til gudstjeneste og å varsle tidebønner. Men klokkene har også ringt inn helg og høytid, og siden det var mange flere festdager i kirken før, og klokkene i tillegg har ringt til gravferder og vigslar, kan vi regne med at de har ringt både titt og ofte. Klokkene har også hatt flere oppgaver, de har ringt om morgenen og til kvelds. Slik har kirkeklokkene vært med på å gi menneskers hverdag en rytme i et utvidet kirkerom. De har vært et helt sentralt liturgisk element, og når en ny kirke var bygd måtte kirkeklokkene komme på plass tidlig.

Bruken av kirkeklokkene er en av de eldste tradisjonene knyttet til gudstjenesten, og klokkeren har vært en sentral person i menigheten. Han har gjort mye mer enn å ringe, men tittelen viser hvor sentral denne oppgaven var. Nå er det svært få kirker igjen hvor det ringes for hånd. Kunsten å håndringe er i ferd med å gå tapt fordi ringemaskiner er installert i de fleste kirkene. Bratte kirketrapper og støyende tårnrom sammen med nye HMS-regler gjør at maskinell ringing fremstår som rasjonelt og kostnadsbesparende, men dermed er en gammel kunst i ferd med å gå tapt. I de kirkene hvor klokkene fortsatt ikke er

automatisert bør man tenke seg om to ganger før man gir slipp på denne viktige tradisjonen. Kanskje kan man som i England engasjere frivillighet rundt klokkeringing?

Hedrum kirke har to generasjoner kirkeklokker. Den eldste har sukkertoppform og er blant landets eldste. Den er støpt på 11- eller 1200-tallet. Klokken har kalt folk til messe i Hedrum kirke i 800 år! Den andre klokken er fra år 1600 og forteller i klartekst om de fornemme brukerne av kirken, Jernskjeggene på Fresjegodset. Giverne har fått støpt inn sine navn og våpenskjold.

3.5 Kirkegård/Gravplass

Oppfatningen om døden endret seg radikalt med overgangen til kristen tro, og naturlig også gravsikker og ritualer. Arkeologer ser straks utfra avdødes armstilling og gravens retning om det er en kristen eller førkristen grav de står overfor.

Døden ble sett på som en fortsettelse på livet. Det var derfor viktig å bli begravet i vigslet jord og at det ble bedt for avdøde. Kirkegårdsmuren ble avgrensningen av det vigslede området. Kirken «omfavnet» på denne måten de døde og hadde fortsatt omsorg for dem. Dette kommer også fram på enkelte gravminner fra middelalderen, der den som leser teksten oppfordres til å gå i forbønn for den gravminnet ble reist over.

Begrepet kirkegård kommer naturlig av at gravplassen, der det var mulig, lå rundt kirkebygget, der alteret med helgenrelikviene sto og der messen ble feiret. Gud var etter katolsk lære bokstavelig tilstede i det vigslede brødet og vinen. Det beste var følgelig å bli begravet under kirkegulvet i eller på utsiden av kirkens kor. Denne tradisjonen fortsatte i den

lutherske kirke, selv om teologien var forandret. Gravlegging under kirkegulvet ble avskaffet i 1805 av hygieniske og ikke teologiske grunner, men fremdeles er graver og kister fra før den tid bevart i mange kirker.

Velstående familier kunne ha gravkapeller som tilbygg til kirken, noen steder også med inngang fra kirkerommet, eller frittstående på kirkegården. Dette kunne forekomme på landet, men var vanligst i byene.

Til inn på 1800-tallet, og noen steder også lenger, så kirkegården ut som en åpen eng, uten beplantning og med en ujevn overflate. Gravtuene sank sammen og gikk etter hvert i ett med resten av kirkegården. Ferskere graver ble markert med trekors, og bare de rikeste hadde permanente gravminner i stein, eller etter hvert i metall, de siste produsert av de norske jernverkene.

På slutten av 1700-tallet anla man store gravlunder i utkanten av de store og raskt voksende europeiske byene. Disse ble preget av tidens moderne parkidealer. Gravlunden ble mer et vakkert minneste for refleksjon og opplevelse, enn den vigslede jorden knyttet til det liturgiske fellesskapet i kirkebygget.

Norske byer var betydelig mindre, men impulsene kom også inn på kirkegårdene og ikke minst de gravlundene som ble anlagt uavhengig av kirkebyggene. Norske kirkegårder før 2. verdenskrig besto ofte av graver med klart avgrensede felt, omgitt av hekker eller støpejernsgjerder, og med rammer og monumenter i stein eller metall. Kirkegårdene hadde grusganger og beplantning som skapte sammenhenger og helhet mellom de private gravstedene.

Med modernismen kom de åpne gressflatene. Med moderne estetiske og effektivitetskrav, forsvant gjerne hekker og rammer, og gravstedene ble kun markert med en gravstein med strenge krav til størrelse.

Utforming av og utstyr på den enkelte kirkegård eller gravlund varierer over hele landet, ofte styrt av klimatiske forhold, jordsmonn, materialtilgang og kulturelle faktorer. En samisk kirkegård i Finnmark vil ikke ha en tradisjon for gjenbruk slik som sørover i landet, av klimatiske og følgelig kulturelle grunner. Disse kirkegårdene vil derfor også naturlig bli utvidet. En gravlund i Tromsø vil pga. sin kulturelle forbindelse internasjonalt, bære preg av dette i sin gravminne- og gravplasskultur.

En naturlig utvikling i en mer multikulturell kultur som dagens norske, er også at det offisielle begrepet endres fra kirkegård og gravlund til gravplass.

Kirkegården har alltid vært en vesentlig del av kirkestedet. Mange middelalderkirker har beholdt terrengforhold og plassering i et landskap ikke veldig forskjellig fra slik det var da kirken ble reist. Kirkegårdene vil også overraskende mange steder ha graver eller strukturer fra middelalderen relativt intakte. Alle kirkegårder fra alle perioder vil kunne inneholde gravmateriale fra den perioden de har vært i bruk. Det som er bevart i bakken og gravminner og strukturer vil være deler av stedets kulturarv.

Gravminner og epitafier

Inntil slutten av 1800-tallet var varige gravminner av stein eller metall forbeholdt de mest velstående i samfunnet. Vanlige folk fikk i høyden markert graven med et kors. Av den grunn er relativt få gravminner fra tidligere tider bevart. Vi har likevel et hundretalls gravminner av stein fra middelalderen og enda flere fra århundrene etter. En av grunnene til at så mange gamle gravsteiner tross alt er bevart, er at de rikeste ofte ble begravet inne i kirkene.

Gravminnene er interessante kilder til trosoppfatninger og sosialhistorie på det stedet de hører til. Også nyere gravminner forteller om navneskikk, levetid, yrkestitler og motesvingninger i gravkunsten. Valg av materialer brukt i gravminnene har alltid vært styrt av lokale forhold. Det har vært naturlig å bruke lokal stein, i områdene rundt jernverkene er det ekstra mange støpejernsmonumenter, og i deler av Gudbrandsdalen holdes fremdeles tradisjonen med klebersteinsmonumenter i hevd.

Etter reformasjonen fikk vi også minnetavler, epitafier, over de døde inn i kirkene. Dette kunne være rikt dekorerte fremstillinger av fremstående menn og deres familier. På grunn av den kunstneriske kvaliteten er mange av disse bevart. I byene var det ofte rikfolk som fikk satt opp epitafier. På landsbygda dominerte prestefamiliene. Epitafiene portretterer ikke bare personene de er reist over, men kan også ha fremstillinger med tidstypisk teologisk og læreinnehold.

Ringsaker kirke

Ringsaker kirke ved Mjøsa har flere flotte gravminner fra høymiddelalderen bevart og utstilt inne i kirkerommet. Trapesformen var vanlig og stammer fra den opprinnelige funksjonen som kistelokk. Ofte er ikke navnet hugget inn. Det kan være fordi det var malt på eller fordi alle i sognet visste hvem som lå der likevel.

Gravplate ved Hustad kirke

Hustad kirke i Trøndelag har en fin gravplate i empirestil. Jernverkene rundt om i landet førte til en mote med kors og gravplater i støpejern. Her ha vi internasjonale dødssymboler som timeglasset og de kryssede beinpipene. Trøsten er evighetssymbolet; ormen som biter seg selv i hallen, et bilde på oppstandelse og evig liv.

Tausan-epitafiet i Stavanger domkirke

Utsnitt av minnetavle i Stavanger domkirke. Tausan-epitafiet er fra 1676 og minnes biskop Christian Tausan og hans familie. Omrammingen er fantastisk treskjærerarbeid som viser dyder og musiserende engler. Bibelske motiver er begrenset til treenigheten som troner på toppen. Dette er et av landets fineste minnetavler, men rund om i sognekirkene er det mange fine, men mindre spektakulære eksempler.

3.6 Prestegård

I den første tiden hørte presten til kirkeeierens husholdning og hadde dermed ikke disposisjonsrett over egen eiendom. Etter hvert som kirken fikk sterkere selvstendighet fikk sognepresten sin egen husholdning, og i hvert fall på landet var det ensbetydende med en gård og jordvei.

Etter hvert ble prestene mektige menn som representerte både kunnskap, makt og ofte også økonomisk rikdom. Prestens makt i lokalmiljøet ble ikke mindre etter reformasjonen, selv om Kirken tapte både rikdom og status. Presten ble kongelig embedsmann og representerte kongemakten rundt om i landet. Prestens bolig på prestegården styrket kirkestedet som lokalt samlingssted der prestegården lå slik til.

De fleste sogneprester har historisk bodd på prestegårder, men i byene har prestene naturlig nok ofte bodd annerledes. På det meste hadde vi ca 450 prestegårder.^{viii} Biskopene har bodd i det vi kaller bispegårder selv om de har ligget i byene. Dette har siden middelalderen vært palasser som har konkurrert med kongens residenser. Erkebispegården i Trondheim er det fremste eksemplet og er attpåtil godt bevart. Både Stavanger og Oslo har rester av sine eldste bispegårder.

Jordveien

Det var imidlertid stor forskjell på hvor lukrative de ulike prestekallene var frem til det kom en standardisering av prestens avlønning som frikoblet den fra inntektene fra gårdsbruket gjennom en lovendring i 1897. Størrelsen på prestegården var en av de viktige faktorene.

I løpet av middelalderen ble kirken landets største jordeier med samlede eiendommer større enn det kongen disponerte. Den svake norske adelen gjorde det mulig for kirkefyrstene å samle hele gårder og andeler i gårder som ellers var bondeeid. I få andre land samlet kirken så stor del av jordbrukseiendommene gjennom gaver, arv og oppkjøp. De største jordegodsene ble samlet av klostrene og domkirkene, men også mange sognekirker eide store landarealer og fikk gode inntekter fra landskyld. Med reformasjonen overtok kongen det sentralkirkelige godset og tilførselen av ny jord stoppet opp, men sognekirkene beholdt sine lokaleide gårder og gårdparter. I 1720-årene ble imidlertid kirker og kirkegods konfiskert av kongen som solgte det til investorer mot at de tok på seg plikten til å vedlikeholde kirken. Prestene beholdt prestegårdene som uansett var den eneste delen av jordegodset som var blitt drevet av presten selv.

I opplysningstiden ble prestegårdene ofte mønsterbruk hvor de lokale bøndene kunne lære om nye vekster og moderne jordbruksmetoder. Bygningene på prestegården representerte også nye impulser både når det gjaldt arkitekturstiler og teknologi. Prestegårdene var f.eks. tidlig ute med å bygge enhetslåver til erstatning for de mange småhusene på eldre gårder.

Prestegårdskultur

Mens noen prester i opplysningstiden fikk kallenavnet «potetprester» fordi de var like opptatt av å utvikle jordbruket som å preke Guds ord, var andre foregangsmenn i astronomi, geologi, dokumentasjon av historiske minnesmerker og topografiske beskrivelser. Prestegårdene var kulturhus rundt om i norske bygder og småbyer. Presten hadde utdanning og hadde omgang med de andre embedsmennene; sorenskriver, lennsmann og etter hvert doktor.

Prestens og hans familie gikk foran i 1800-tallets mobilisering for det nasjonale og oppbyggingen av en nasjonal litteratur. Svært mange av våre tidligste forfattere og akademikere kom fra prestefamilier. Også døtrene på prestegårdene var av de første som fikk utdanning og kunnskap ut over husstell.

Prestegårdenes fremtid

Selv om prestens boplikt er opphevet og den opprinnelige tette forbindelsen mellom prest og kirkested er svekket, vil det være av stor betydning å beholde de prestegårdene som fortsatt ligger på kirkestedet, i kirkelig eie. Ved en eventuell oppløsning av OVF må det være en prioritet for Den norske kirke å beholde de prestegårdene som ligger i tilknytning til kirkestedene. Om ikke presten nødvendigvis bor der, kan prestegården likevel være et viktig religiøst og sosialt møtested som viderefører kirkestedets sentrale rolle.

Kirken bør vurdere ordninger som oppmuntrer presten til å bo i prestegården der det ellers ligger til rette for det. Uansett vil det være verdifullt å videreføre prestegårdens bruk som prestekontor, forsamlingslokale og kulturhus. Det forutsetter at det etableres modeller som gir kostnadsdekning for vedlikeholdet enten gjennom kirkens budsjetter på grunn av kirkelig bruk utleieinntekter eller støtte fra kommunen over kulturbudsjettet.

Gran prestegård

Gran prestegård er gjenoppbygget etter en brann i 1978 og er et eksempel på at prestegårdenes betydning går langt ut over selve hovedbygningen. Om det enorme prestegårdskomplekset som ble revet i 1902 hadde vært bevart, ville det i seg selv hatt stor interesse, men også den enkle prestegårdsbygningen som nå står, representerer høye kulturhistoriske verdier. Her har presten bodd i mange hundre år og her bor hun fortsatt. Det har stor symbolsk betydning at presteboligen fortsatt inngår som en levende del av et unikt kulturmiljø som også rommer mange andre verdier: Søsterkirkene som har vært omgitt av en gravplass, som har vært omgitt av en høy ringmur, kirkestallene, Granavollen gjestgiveri, det gamle kommunehuset og det nyetablerte kunstverkstedet; Glasslåven. Prestegårdstunet ligger bare noen hundre meter lenger vest og rommer foruten presteboligen, Steinhuset fra høymiddelalderen, prestegårdshagen som er åpen for publikum, og driftstunet på gården som nå er skilt fra presteboligen. På alle kanter er det et godt kultivert jordbrukslandskap.

Da Gjøvikbanen ble bygget omkring 1900, flyttet gradvis sentrumsfunksjonen ned rundt jernbanestasjonen, men i de senere årene har det blitt satset på å gjenopplive Granavollen som kommunens kulturelle sentrum. Det er en indirekte erkjennelse av kirken som forutsetning for den historiske utviklingen på Granavollen og den attraksjonen Søsterkirkene fortsatt er.

Kulturmiljøet på Granavollen har to tyngdepunkter. Ett rundt Søsterkirkene og et rundt prestegården med Steinhuset fra middelalderen. Avstanden er kort og omrammingen er et veldrevet jordbrukslandskap. Foto: Geovekst

Ringsaker prestegård

Ringsaker prestegård

Ringsaker prestegård sett fra kirkegårdens vestport. Her er det prestegården som dominerer på kirkebakken der den ligger fritt og romslig med utsikt over Mjøsa. Gårdsplassen er omkranset av driftsbygninger. Den fredete hovedbygningen er fra midten av 1700-tallet, men er oppført på hvelvkjellere som antagelig er fra middelalderen så her er prestegårdstradisjonen lang. I 2020 bor presten fortsatt på prestegården. Prestegården og jordveien rundt med hage og dyrket jordbruksland ned mot Mjøsa er en avgjørende del av kirkestedet og dets eksepsjonelt høye kulturhistoriske verdi. Her er de århundregamle sammenhengene mellom gård, kirke, ferdselsveier og jord bevart slik at det er lett å forstå sammenhengen.

Ringsaker prestegårds tun ligger i aksen til kirkegårdens vestport. Til sammen utgjør kirke og prestegård en storslått komposisjon. Foto: Geovekst

Gildeskål prestegård

Gildeskål prestegård. Foto: Geovekst

Gildeskål prestegård inngår i et lite sentrum utviklet rundt middelalderkirken fra 1100-tallet. Bygget er i hovedsak fra 1700-tallet og er fredet. Prestegården ligger et steinkast fra den gamle kirken og en kort gangtur fra nykirken bygd i 1881. Presten bor her fortsatt og bidrar til at det alltid er folk og lys i husene på dette eldgamle kirkestedet. Forpakterbolig og

driftsbygning er overtatt av Salten museum og bidrar også til liv i det gamle tunet. På sjøsiden er det kai og båtstøer som har vært brukt av kirkegjengere i all tid.

I et slikt miljø er en bebodd prestegård en stor ressurs og et viktig bidrag til å opprettholde Gildeskål som et aktivt kirkested og ikke bare et isolert bygg som åpner opp noen timer hver søndag. Tettstedet ligger noen kilometer mot sør, men kirkestedet er fortsatt viktig for folk i området.

Middelalderkirken og prestegården ligger tett på hverandre. Den nyere 1800-tallskirken ligger noe nærmere sjøen. Den nyere kirken gjør at dette kulturmiljøet har tre tyngdepunkter, i tillegg til kirkestøa hvor båtene la til i eldre tid. Foto: Opplysningsvesenets fond

Østre Aker prestegård

Østre Aker prestegård. Foto: Oslo Museum

Fotografiet fra 1863-69 viser forholdet mellom prestegård og kirke bedre enn et nytt bilde, siden det nå er gjengrodd rundt prestegården og på kirkegården. Vi tenker på Østre Aker kirke i Oslo som en bykirke, men da den ble bygget i 1858 lå den langt ut på landet og ble etablert med prestegård fra starten av. Begge bygg er i teglstein. Kirken er i nygotisk stil, mens presteboligen er et av våre eldste hus i sveitserstil.

Oppe ved kirken er også de gamle kirkestallene bevart. Beliggenheten på en høyde over omgivelsene som nå er dominert av veier og moderne bebyggelse, gjør dette til et særegent sted og en sjeldent vakker grønn lunge.

Besøkende til Østre Aker kirke opplever det historiske miljøet foran kirken med kirkestallene, mens prestegården nå er ganske stengt mot kirkegården. Prestegården eies av Oslo kommune og det ligger derfor godt til rette for videre bruk som prestebolig samtidig som gården kan være en ressurs for kirken. Foto: Geovekst

4 DEN KIRKELIGE KULTURARVEN OG DENS BETYDNING

4.1 Innledning

«Hvis man ikke kjenner fortiden, forstår man ikke nåtiden og egner seg ikke til å forme fremtiden,» skrev den franske forfatter og filosof Simone Weil.

Dette handler om å forstå oss selv, hvem vi er, hvor vi kommer fra. Kulturarven kan hjelpe oss til å reflektere rundt våre verdier og vår eksistens. Den gir dypere innsikt og forståelse. Fortiden bidrar til å forme oss. Ved å forstå den, forstår vi mer av oss selv, og vi får et bevisst forhold til hvor vi vil skal bevege oss videre. Ved å forstå vår egen historie, øker vår bevissthet og kanskje også ydmykhet, og vi blir forhåpentligvis mer tolerante i møtet med andre med en annen bakgrunn.

Men også det å oppleve kulturarven gjøre noe med oss. Å feire gudstjeneste i et rom der gudstjenester har vært feiret i mange hundre år, gir ekstra dimensjoner til det som i seg selv handler om bevegelser, ord og musikk. Det er ingen tvil om at rommet fungerer for formålet. Opplevelsen av å være del av noe større som varer mye lenger enn våre korte liv og flyktige tanker, tilfører gudstjenesten verdier som ellers ikke kan måles. Det samme skjer når barnet døpes i dåpsfatet der alle på stedet, både fattige og rike, har blitt døpt i hundrevis av år. Kulturarven er materie og opplevelse, som formidler viktige dimensjoner ved livet, tradisjonene og ritualene.

Dette kapitlet handler om å se kulturarven i et videre perspektiv og se på gode grunner til at den er viktig for forståelsen av det materielle så vel som det immaterielle vi nærmer oss i møtet med de kirkelige handlinger.

4.2 Kulturhistorisk forståelse

Kulturhistorie handler om «studiet av menneskers handlinger og tanker i fortid og nåtid, og forbindelsen mellom den materielle kulturen og menneskers fortolkning av virkeligheten»¹. Den materielle kulturen, altså landskap, bygninger og gjenstander er derfor nødvendige utgangspunkt for å oppleve og forstå vår kulturhistorie.

Vår norske kulturhistorie går langt tilbake, men de siste tusen år er avgjørende for forståelsen av hvem vi er kulturelt, i ordets mange betydninger. Det meste av det vi tenker, måten vi oppfører oss på, forstår oss selv og vår plass i verden, henger sammen med vår kultur. Kulturen utvikler seg kontinuerlig, med ujevn fart. Kriser som epidemier, kriger og konfesjonsskifte skaper brudd, og kan presse frem endringer raskere enn ellers.

Vi mennesker har et grunnleggende behov for å tolke samtid og fortid, for å gi mening i en ofte forvirrende strøm av impulser og hendelser. Det å være menneske handler om å reflektere, søke å forstå hvem vi er, vårt forhold til våre omgivelser og vår oppgave i denne verden. Kulturhistorien skrives derfor også kontinuerlig om, ikke fordi den gamle nødvendigvis var gal, men fordi den var skrevet for andre mennesker med andre utfordringer i en annen tid.

¹ <https://snl.no/kulturhistorie>

Den kristne kirke er den samme, men også i kontinuerlig utvikling og tilpasning. I møte med det nye er det avgjørende at kirken har en relevant refleksjon rundt og en forståelse av både fortiden og samtiden.

En utforskning av kulturhistorien må ha noen holdepunkter.

Behovet for kunnskap varierer over tid. De samme spørsmål kan stilles med noen års mellomrom og mange av svarene vil være forskjellig fordi forutsetningene er forskjellig. Samtidig stilles det nye spørsmål som man tidligere ikke engang hadde tenkt seg.

Et aktuelt eksempel er prosessen med å gjøre kirken mer selvstendig i forholdet til staten. I flere hundre år hadde knapt noen reflektert over om stat og kirke i det hele tatt kunne eller burde skille lag. Samfunnsendringene med økt sekularisering, større mobilitet, voksende grupper av nordmenn som tilhører andre religioner eller andre trossamfunn innen den kristne kirke, gjorde at stadig flere reiste spørsmål ved statskirkeordningen. Ga det mening at kirken skulle ledes av en politisk oppnevnt statsråd uten annen kirkelige bakgrunn enn medlemskap i Den norske kirke?

Kulturminnene er gode utgangspunkt for å nærme seg kulturarven. Kulturminnene er ikke svar i seg selv, men startpunkt for tolkninger. Hva et kulturminne kan gi svar på, avhenger av spørsmålene som blir stilt, av forskerens bakgrunn og kunnskap – og ikke minst om kulturminnet er i en stand som gjør det troverdig som kilde.

Skal vi for eksempel forstå en salme av presten og dikteren Petter Dass fullt ut, er det en stor fordel å kjenne samtidens øvrige litteratur og språkbruk. Like viktige er de stedene han var prest, hans forhold til kirkens ledelse, samtidens teologi, men også de kirkerommene han forrettet i. Salmene ble diktet i en kontekst, i et miljø, og for å synges av menigheten i kirkerommene. Forkynnelsen, men også opplæring i kristen tro, skulle nå frem til menigheten gjennom salmesangen. Hvordan så disse rommene ut? Hvordan var akustikken? Brukte man instrumenter, og i så fall hvilke? Hvem var tilstede på gudstjenestene? Var rommet like frodig og direkte som hans diktning? Hvilke symboler inneholdt kirkerommet?

Skal kirkekunsten, kirkebyggets innredning og bygget som arkitektur, og beliggenheten i landskapet kunne tolkes, er det viktig at disse elementene i størst mulig grad er intakte og troverdige som kilder.

Peter Dass salmer er ikke bare salme- og kirkehistorie. De er i seg selv autentiske, dvs. ekte beskrivelser av dagliglivet til vanlige mennesker i Nordland, der Dass virket. Kirken var en vesentlig del av den alminnelige samfunnsmaskinen, drevet av den dansk-norske staten. Følgelig ga prestens rolle et større ansvar for og innsikt i mye som en prest ikke nødvendigvis har i dag.

Dokumentasjon, bevaring og mulighet for tolkning av de historiske fragmentene blir viktig.

Innen kulturminnevernet vil det alltid være diskusjoner om verdsett knyttet til kulturminnene. Hvilke verdier er viktige og hvordan veier vi dem opp mot hverandre? Dette er en naturlig konsekvens av behovet for å stille nye spørsmål knyttet til historien i en ny tid. Følgelig er ikke verdiene absolutte, men verdiene og diskusjonene rundt dem er

forutsetningen for en reflektert forvaltning av kulturminnene. Vurderingen av verdiene vil være foranderlig og påvirke hva man mener er det viktigste ved kulturminnet og hensikten ved bevaringen.

Alle kan bruke verneverdiene i sine egne analyser. En kirke eller et kirkested vil alltid representere verneverdier, men vektingen av verdiene avhenger av den enkeltes ståsted. Riksantikvarens vurderinger er gjort med utgangspunkt i at direktoratet har ansvar for å ivareta kirkested og kirkebygg som har verneverdier på nasjonalt nivå. Kirkens utgangspunkt er annerledes, men trossamfunnet Den norske kirke bør gjøre sine egne verdivalg også når det gjelder kulturminneverdier. Hvilke trekk ved historien er det særlig viktig for kirken å ta med inn i fremtiden? Det er lite trolig at disse verdiene vil være grunnleggende forskjellig fra de som prioriteres av kulturminneforvaltningen, men vektleggingen vil nok være det. Den norske kirke vil høyst sannsynlig se og verdsette kulturminneverdier som det sekulære kulturminnevernet ikke vil legge så stor vekt på.

Det følgende er en av flere måter å beskrive verdiene på. Begrepene er utviklet internasjonalt gjennom mange år, så de er relativt konstante. I praktisk bruk vil likevel tolkningen og vektleggingen variere.

Kulturminneloven § 1, 2. ledd, begrunner vernet knyttet til fredning på følgende måte:

Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet.

I kulturminneforvaltningen brukes hovedbegrepene *kunnskapsverdier* og *opplevelsesverdier*, som igjen kan deles opp i underbegreper.

Begrepet *kunnskapsverdier* inneholder kulturminnets dokumentasjons- og kildeverdier. Et kulturminne bærer ofte på kunnskap som ikke finnes nedskrevet eller er tatt vare på andre steder. I forbindelse med en bygning eller et anlegg vil *kunnskapsverdiene* kunne konkretiseres i:

- Byplan- og byutviklingshistorisk verdi
- Bygningshistorisk verdi
- Teknikkhistorisk/håndverkshistorisk verdi
- Arkitektonisk/stilhistorisk verdi
- Samfunnshistorisk/sosialhistorisk verdi

Begrepet *opplevelsesverdier* er mer intuitivt og handler om hvordan et kulturminne kan gi både estetiske opplevelser og en følelse av tilhørighet til historien. Opplevelsesverdiene kan deles opp i:

- Arkitektonisk verdi

- Kunstnerisk/estetisk verdi
- Brukspreget, alderspreget verdi, patina
- Miljøskapende verdi
- Identitetsskapende/kontinuitetsskapende verdi
- Forbløffelses/nysgjerrighetsskapende verdi
- Symbolverdi

Kunnskap er umiddelbart mer målbart enn opplevelser. Det er likevel en sammenheng mellom disse. Kunnskap vil påvirke opplevelsen. Jo mer man vet, jo mer opplever man gjerne. Og opplever man mye, vil det igjen ofte vekke en interesse som igjen øker ønsket om å vite mer.

Når kulturminnevernet gjør sin analyse, vil det også være forhold som forsterker eller gir overgripende forutsetninger som fremmer de ovennevnte verdiene. Dette kan være:

- Autentisitet/ekthet
- Kvalitet/vedlikeholdstilstand
- Tydelighet/pedagogisk potensial
- Representativitet/sjeldenhet
- Anvendbarhet/ funksjonsdyktighet

Noen av disse begrepene vil være fremmede for mange, kanskje gjelder dette spesielt begrepet *autentisitet*. Autentisk betyr at noe er ekte, men det trenger ikke å bety at det er originalt i betydningen fra byggetidspunktet. Man kan si at det forteller at noe er det det gir seg ut for å være. En 1950-tallsmodernisering av et kirkerom fra 1800-tallet kan ha høy autentisitet, men om den har høyere verdi enn det opprinnelige kirkerommet, er et annet spørsmål som må vurderes for seg. På grunn av ombyggingen vil man i beste fall få et gjenskaft kirkerom med lav materialautentisitet.

Representativitet og *sjeldenhet* er heller ikke hverdagsord. Begge er positive i kulturminnesammenheng selv om de et stykke på vei er motsetninger. At noe er representativt betyr at det er typisk for det fenomenet det er et eksempel på. Er noe representativt for et vanlig historisk fenomen, som de nygotiske trekirkene fra siste halvdel av 1800-tallet, er det særlig positivt. Siden slike kirker ennå ikke er sjeldne, vil de likevel ofte ikke nå så høyt opp i verneverdi. Stavkirkene er derimot et godt eksempel på noe svært representativt, men nå svært sjeldent. Bare 28 er bevart av flere tusen som ble bygget i løpet av middelalderen.

4.3 Kulturhistorisk forståelse av den kirkelige kulturarven

Kunnskap om og evnen til å analysere egne kulturminner og egen kulturhistorie gir kirken mulighet til å forstå seg selv og sin rolle i den større historien. Kirken har aldri operert i et

vakuum, men har alltid vært påvirket av og selv påvirket samfunnet den er en del av. På samme måte som den kirkelige del av kulturhistorien ofte blir sett i lys av maktforhold og økonomi, må den verdslige historien sees i lys av den kulturelle åndshistorien hvor kristendommen i mer enn 1000 år har vært den viktigste enkeltfaktor. Åndshistorien og den materielle historie kan ikke skilles.

Kulturhistorien kan også være en kilde til fornyelse, fordi man ser sammenhenger man tidligere ikke så. Kulturhistorien blir et refleksjonsgrunnlag og en inspirasjonskilde. I den grad man ønsker å gjøre endringer som påvirker verneverdiene, er det gjennom analyser av historien lettere å se konsekvensene av det man ønsker å gjøre.

I vår norske kulturhistorie er det utallige eksempler på sammenhenger mellom den kristne kultur og livstolkning - og samfunnsutvikling og materiell kultur. Med kirken kom en ny og mer helhetlig samfunnsforståelse og organisering. Landet ble en del av en europeisk administrativ og kulturell tradisjon med alle følger dette medførte. Man oppfattet seg selv som del av noe overnasjonalt samtidig som man levde livet lokalt. Norge ble delt opp i sogn og bispedømmer med felles byråkrati og lover.

Norske kirkebygg har ofte sine lokale og nasjonale særtrekk, men de er fremfor alt bygget i en europeisk tradisjon, der de tekniske og idémessige idealene går mange hundre år lenger tilbake enn kristningen av vårt land. Ideene ble skapt ute i Europa, men kom med kristningen raskt til Norge. Britiske bygningsekspertene kom over Nordsjøen og ledet arbeidet med å reise de norske katedralene, der også norske håndverkere bidro og lærte.

Ett av mange eksempler er utviklingen av krusifikset i norske kirker, der Kristus på de eldste eksemplarene vi har ble fremstilt stående med seierskrone på hodet. Rundt 1200-tallet endres fremstillingen av krusifikset til en sårmerket, lidende Kristus hengende på korset, med tornekrone på hodet. Dette er materialiseringen av endringer i teologi og liturgi – og av forståelsen av guddommen og dennes rolle i kirken og for den enkelte troende. Det er også en sammenheng mellom dette og oppfatningen av lidelsens betydning og ansvaret for å lindre andres nød.

Stiftsstedene ble raskt læresteder med bibliotek og administrasjon. Prestenes utdanning kunne variere mye, men de var uansett bindeledd og kommunikasjonskanaler mellom den kirkelige øvrighet og folk flest.

Tørrfiskhandelen viser hvordan den kristne tro også brakte handel og tradisjoner på tvers av landegrensene. I den årlige fastetiden måtte man over hele Europa avstå fra å spise kjøtt. Tørrfisken fra Lofoten ble en ettertraktet vare spesielt i Sør-Europa, fordi den var lett å frakte og hadde lang holdbarhetstid. Båtene som fraktet fisken ut i Europa, seilte ikke tomme opp mot nord, men brakte varer av ulike slag. Det påfallende hvor mange alterskap og altertavler fra kontinentet man kan finne i kirker langs norskekysten.

Med reformasjonen ble det brudd på mange områder, men handel og kommunikasjon var kommet for å bli og kulturutvekslingen fortsatte.

Kirkebygget og gudstjenestene forble svært viktige for nasjonen og lokalsamfunnet etter reformasjonen. De var viktige møtesteder, steder for forkynnelse og opplæring i skriftkultur,

steder for informasjonsutveksling, men de synliggjorde også statens tilstedeværelse. Konfirmasjonen ble døren til felles verdier, til viktig kunnskap og en «sertifisering» man trengte for å bli en fullverdig borger med rettigheter og plikter.

Korskillevæggen som var så vanlig på 1600- og 1700-tallet, markerte ikke bare skillet mellom kirkerommet og nattverdsrommet. Den markerte også rommet der skriftemålet fant sted, og forteller at skriftemålet ikke forsvant med reformasjonen.

Planten akantus som vokser ved Middelhavet ble mye brukt som motiv i antikkens kunst. Til Norge kom den fra Nederland med altertavlen og prekestolen i det som i dag er Oslo domkirke i 1699. I løpet av noen få år spredte plantemotivet seg til kirker på flatbygdene på Østlandet og opp Gudbrandsdalen, og ble grunnlaget for rosemalingen i mange private hjem.

Dette er et tilfeldig utvalg eksempler som viser noe av potensialet ved den kirkelige kulturhistorie til kirkens egenforståelse.

4.4 Den kirkelig kulturarvs betydning for Den norske kirkes selvforståelse og oppdrag

Som vi har sett omfatter den kirkelige kulturarven et helt forråd av idéer og uttrykksmiddel, kommunikasjon, kunnskap, teknikker, praksiser, steder, bygninger og ting som har blitt til gjennom og preget av kristendommens historie i vår kultur.

Selv om kulturarven slik omfatter både materielle og immaterielle kulturminner, kan man få inntrykk av at det er de immaterielle kulturminnene som har størst betydning i kirken.

Ordet 'kirke' blir i flere språk brukt både om kirken som en forsamling av mennesker, om kirken som organisasjon og om kirken som det konkrete kirkebygget. Innenfor teologien, har man vært mest opptatt av kirken forstått som fellesskap, og man har man interessert seg for hvordan dette fellesskapet er organisert og hva det *gjør* sammen. Kirkelæren har vært preget av en konsentrasjon om sakramentsforvaltning og embete, gudstjeneste og liturgiske handlinger, autoritet i kirken, økumenikk og de paradigmer som styrer kirkens selvforståelse.

I luthersk sammenheng er vi preget av Martin Luthers pragmatiske syn på kirkebygg og kirkekunst. Hos Luther kan det virke som om gudstjenestepraktisen er den eneste kulturarven vi trenger å ta vare på. Han skrev at det ikke finnes noen annen grunn til å bygge kirker enn at de kristne skal ha et sted der de kan komme sammen for å be, høre prekenen og ta imot sakramentene. Der dette ikke lenger skjer, kan kirkebygget rives, slik man gjør med andre hus som ikke er i bruk. Det er forkynnelsen av Ordet og forvaltningen av sakramentene som gjør kirken til Guds hus.

Det er mange grunner til at Luther la seg på en slik pragmatisk linje i synet på kirkebyggene. Han sto i en spesiell situasjon og hans retorikk er preget av oppgjøret med den katolske kirke. Vi skal ikke gå nærmere inn på det her, men realiteten er både Luther og hans etterkommere har reist vakre kirker og kapell. Gamle kirker er tatt vare på, også etter reformasjonen, og man reiste nye kirker, med omfattende utsmykkingsprogram og vakker arkitektur. I tradisjonen etter Luther har kirkebyggene hatt stor betydning.

Til tross for dette er det en utbredt holdning at kirken oppholder seg ved «åndelige spørsmål», og kirken omtales gjerne som et «åndelig felleskap».

Men i virkeligheten er det få steder hvor det immaterielle og det materielle er så dypt infiltrert i hverandre som i kirken og i den kristne trospraksis. Utfordringen for kirken er at den, i sin konsentrasjon om praksiser og ordninger, ikke alltid ser den materielle kulturens betydning, slik som kirkesteder og miljø, bygninger, ting og materialer.

Det er helt nødvendig for kirken å rette oppmerksomheten mot denne dimensjonen av kirkens virkelighet og oppdrag og se nærmere på kristentroens materielle spor. Troens praksiser har nedfelt seg materielt og formet steder, bygninger og gjenstander. Det er utviklet teknikker, metoder, tradisjoner og kunnskap som på et særlig vis er knyttet til denne siden ved det å være kirke, for eksempel kjennskap til materialer og utforming.

I livet er det slik at de stier og spor som er lagt av noen før oss, påvirker hvilken vei vi går. Vi innlemmes i mønstre som trukket opp av andre. Slik er det også for kirken. Kulturminnene er ikke et «forsteinede» resultat av kirkens tro. De er «levende steiner» som fortsatt preger kirkens trospraksis og teologi. Kirken trenger å ha et reflektert og bevisst forhold til denne påvirkningen.

Den kirkelige kulturarv er ikke bare viktig for samfunnets og det store felleskapets hukommelse, den er viktig for kirkens hukommelse. Vi mennesker trenger å se oss selv i en historisk kontekst, også troshistorisk, for å forstå oss selv og treffe kvalifiserte valg.

Vi må spørre oss hvordan kulturarven kan bevares og gjenskapes i samspill med natur, miljø og historie, slik at verdien av identitet og kontinuitet, kulturelt mangfold og menneskelig kreativitet også kan holdes sammen i kirken. Hvordan kan for eksempel kirken, gjennom å ta vare på kulturarven, også ta vare på miljøet?

Dette er store spørsmål, som ikke kan behandle fyllestgjørende her. Men vi vil antyde hvor kirken kan begynne for å utvikle en selvforståelse som i større grad enn før inkluderer kirkens materielle uttrykk i hele sin rikdom og bredde.

I kirkelig sammenheng hører vi ofte at gudstjenestene kan finne sted 'hvor som helst'. Og det er jo sant på et vis. Gud kan vi møte, enten det er «på jordene, i kirkene eller på havet», som Martin Luther skriver. Gud er over alt. Menneskers møte med Gud er ikke begrenset til noen utvalgte steder.

Men samtidig sier ikke dette alt. Møtet med Gud må skje på et bestemt sted for at vi skal erfare det, for vi mennesker er ikke 'hvor som helst'. Vi oppholder oss til enhver tid på ett bestemt sted.

Når vi snakker om «sted» eller «rom» kan det ha mange betydninger. Vi bruker ordene for å beskrive hvor vi er, i tiden, i tankene, i sinnet, ideologisk, sosialt, økonomisk, politisk og så videre. I denne teksten handler ordet «sted» og «rom» i hovedsak om hvor kroppene våre oppholder seg. Hva er under føttene og over hodet vårt? - Jord, gulv, gate, hav, tak, himmel, sol, stjerner? Hva har vi rundt oss? – Vegger, trær, fjell, hus? Og hvordan er det som omgir oss, utformet og organisert, enten fra naturens side eller av mennesker? Dette er noen av spørsmålene vi stiller oss for å beskrive et materielt rom eller sted. Mennesket eksisterer ikke uten å være plassert kroppslig, og det er også «her» vi gjør våre gudserfaringer. Menneskets eksistens er altså romlig og kirkens liv finner sted her. Det setter spor i form av

kulturminner som varer ut over den enkeltes liv og som preger kirkens ulike praksiser i generasjon etter generasjon.

Dette er det ingen tvil om. Det som er mer omstridt i den kristne tradisjonen, er hvilken betydning dette varige som er knyttet til stedet og rommet har, i og for menneskers erfaring av Gud. Dette kan henge sammen med at erfaringen av et gudsnærvær ofte er blandet opp med det motsatte, nemlig en erfaring av fravær. Vi kan i den Bibelske tradisjonen finne en spenning mellom troen på at Gud gir seg til kjenne «her» og at Gud ikke er «her» men «i himmelen». Det er også en spenning mellom troen på at kirken er «Guds hus» og troen på at Gud ikke lar seg romme noe sted, fordi Gud er overalt.

Noen ganger kan Bibelen gi inntrykk av at Gud forholder seg til mennesker som åndelige vesen med en egen indre antenne, og stedene kommer i randsonen av dette forholdet. De som vektlegger denne dimensjonen vil gjerne understreke kirken som et 'åndelig fellesskap' av mennesker som tilber Gud i 'ånd og sannhet' (Joh. 4, 23-24). Andre ganger gjøres stedet den primære forankringen for et gudsnærvær, og det kan virke som om menneskene mer eller mindre tilfeldig eller i mer eller mindre grad involveres i dette gudsstedet. Se for eksempel Jakobs drøm «Sannelig HERREN er på dette stedet, og jeg visste det ikke!» (1. Mos 28), Moses og den brennende tornebusken (2. Mos. 3) og Sauls omvendelse på veien til Damaskus (Apg. 9, 1-19). Paulus refererer senere til akkurat dette stedet når han snakker om sin omvendelse (Apg. 22, 6-8, Apg. 26, 12-16).

Med Jesu komme, blir «stedet» for Guds møte med menneskene Jesus Kristus. Han er det nye tempelet (Joh. 2, 18-22). Samtidig betyr inkarnasjonen at Jesus ble kropp, en kropp som tok plass og alltid var til stede et bestemt sted. Han var ikke en åndelig allestedsværende kraft. Han ble født inn i en bestemt familie, i en bestemt by, i et bestemt land med sine sosiale og religiøse praksiser, i et landskap med sin særegne vegetasjon, med sine lysforhold og skiftende atmosfærer. Som det står i Joh. 1,14: «Ordet ble menneske og tok bolig iblant oss».

Når Jesus Kristus fortsatt er til stede blant oss i Ordet og sakramentene, så skjer også det alltid på det stedet der vi oppholder oss for å ta imot ham.

Og når kirken er Kristi kropp (Ef. 4, 1-6), så er den ikke bare et åndelig fellesskap. Kirken er kroppslig og stedlig, og slik er den et håndgripelig uttrykk for at Gud har flyttet inn i nabolaget. Kirkebygget forteller at Gud bor her blant oss, og det er et merkbart uttrykk for Guds kjærlighet til menneskene i det livet de lever til hverdag og fest.

Stedet og de bygde omgivelsene er ikke noe i randsonen av det menneskelige. Stedet der vi oppholder oss, er en fundamental kategori i den menneskelige og spirituelle erfaringen.

I den bibelske tradisjonen er dette helt gjennomgående. Bibelens fortellinger begynner med mennesker som har sin plass i Edens hage, og som etter syndefallet blir 'omplassert'. Videre i GT er det utvalgte folket fortsatt knyttet til et sted, Det lovede landet. Gjennom hele GT er Guds forhold til det utvalgte folket også forbundet med Det lovede landet. I Bibelen finnes det ikke noe tidløst rom og heller ikke noe romløs tid. Fortellingene er forankret i steder. Stedene får sin betydning gjennom de historiene og praksisene som har funnet sted der, og

det er historier eller praksiser som får sin autoritet gjennom å ha funnet sted et bestemt sted. Den kjente GT-forskeren Walter Brueggemann skriver at det er umulig å beskrive bibelens tro som en historisk bevegelse som kunne skjedd 'hvor som helst'. Både i GT og NT er troen er forankret i steder og i den mening spesielle steder har fått og får.

Bibelens forestillinger om det evige er heller ikke stedløse. I Johannes åpenbaring er alle tings fullbyrdelse samlet i en by, Det himmelske Jerusalem (Åp. 21).

Det er vanskelig for mennesker å forestille seg en frelse som er stedløs, og det forsto også Jesus da han sa: «I min Fars hus er det mange rom. Var det ikke slik, hadde jeg da sagt dere at jeg går og vil gjøre i stand et sted for dere? (Joh. 14, 2)

Gud forholder seg til mennesker som er kroppslige og stedlige, og som erfarer Gud gjennom de mediene som på ulikt vis kommuniserer med kroppen, slik for eksempel arkitektur gjør. Nyere stedsforskning har påpekt at menneskers minne er knyttet til steder. Vi husker ikke hendelser som er stedløse. Dermed er også minnet om Guds tilstedeværelse i verden stedbundet. Kirkebygget og stedet er minnesteder eller påminnelser om den gudstroen som har levd «her» i generasjoner. Det varige som denne stedbundne delen av kulturarven representerer, får betydning for menneskers identitet og tilhørighet til kirken. Denne kroppslige, sanselige og stedlige tilknytning til kirken kan være ordløs og skjult, og det er først når en kirke brenner de kommer til overflaten.

Det spiret som de er vant med å orientere seg etter, stikker ikke lenger opp i landskapet. Når bygget som har minnet menneskene om at Gud er tilstede, blir borte, kan det utløse stor sorg. Det er en sorg som vil være uforståelig om man ikke forstår kirkestedet og kirkebyggets betydning for menneskers tilhørighet til kirken og for menneskers tro. En stedlig forankring av den kristne tro er ekstra viktig i en tid med stor mobilitet, og mye rotløshet.

Stedet har altså en betydning for mennesker erfaringer, også gudserfaringen. Men hva man skal tenke teologisk om kirkestedet og kirkebygget rolle er fortsatt ganske uklart i en luthersk tradisjon. Det er en tradisjon som har prioritert ordene. Det er derfor behov for et videre teologisk arbeid for å utforske den materielle kulturarvens betydning.

Her kan det være flere spor å følge. I den anglikanske kirken har teologer prøvd å gå veien om en sakramentsteologi som tar utgangspunkt i kirkefedrenes vide syn på sakramentene. Kirkefaderen Augustin skildret sakramentene som 'synlige tegn på usynlig nåde' og han inkluderte flere objekt og handlinger i sin sakramentforståelse, slik som fredskysset, døpefonten, velsignet salt, Fadervår, og asken når man gjør bot. Noen teologer vil hevde at i og med at Gud har valgt å åpenbare seg i det materielle, er det er mulig å se på hele universet som sakramentalt. En sakramental innstilling til verden lar oss se Gud, ikke bare i Jesus Kristus, det ultimate sakrament, men også det sakramentales kraft i dagliglivets små tegn, som i et lysglimt eller en blomst. Dette er verdifullt. Samtidig kan ikke en sakramentsteologi stoppe ved Guds allmenne åpenbaring i verden, den må også holdes sammen med Guds handlinger i historien på bestemte måter og bestemte steder.

Det videre arbeidet med kirkesteder og kirkebyggs betydning bør settes i sammenheng med det som skjer og har skjedd nettopp «her». Det knytter seg fortellinger om, og riter og

handlinger til kirkestedene. Det spesielle med den kirkelige kulturarven er nettopp denne tette forbindelsen og gjensidigheten, nesten som en uendelig spiral, der ritualer, fortellinger bygg og steder inngår i et gjensidig vekselspill.

Kirkebyggene er steder for møter mellom Gud og mennesker. Det sakramentale ved et kirkested og et kirkebygg er forbundet med det som skjer og har skjedd der, og med fortellingene om dette. Kirkestedene og kirkebyggene forankrer de åndelige erfaringene ved gi dem struktur, kontekst, tekstur, stemning, og slik levendegjør de fortellingene og gjør dem nær. Det religiøse meningsuniverset blir forbundet med vår virkelighet, i sin stedbundethet og gjort begripelig og håndfast.

Det som har skjedd i kirkene, og som har vært transformerende i menneskers liv, «sitter i veggene» og kan bli gjenoppdaget og gjenbrukt. Steder og bygg får hendelser, fortellinger og handlinger til å vare lengre. Byggene bærer videre den kulturen som de har gitt rom til. Erfaringene knyttes til steder, de fremkaller og organiserer minner, bilder, følelser, stemninger, meninger og gir forankring til våre forestillinger.

Selv om vi her vektlegger byggene som kulturarv, er det viktig å understreke at disse stedene som i sin tid har blitt fylt med visjoner og nye horisonter, fortsatt skal være steder for nyskaping og kreativitet.

Kirkebyggene representerer et menneskelig behov for å skille ut spesielle steder, «annerledessteder» som hellige steder, eller sakrale rom, - ikke for å skape avstand til verden utenfor, eller bryte med den, men for å forstå den bedre. De er som søndager. Det er ikke slik at søndager og høytider er mer høyverdige enn hverdager, og kirkebyggene er ikke nærmere Gud andre bygg. De er fraksjoner som skal symbolisere og representere en virkelighet der all tid og alle steder er Guds tid og Guds sted. Slik har kirkene noe til felles med sakramentene, og en sakramental tenkning kan kanskje gi oss en dypere forståelse av den rollen kirkesteder og kirkebygg spiller i vår kirke.

4.5 Kirkens historiebevissthet

Hvorfor er det viktig for Den norske kirke å ta vare på kildene til sin egen historie? Er fortiden relevant for kirken når den skal løse helt nye utfordringer i et samfunn hvor kristne verdier er under press fra mange kanter? Historien inneholder alltid forhold som kan vurderes kritisk med nåtidens blikk, men første og fremst har kirken et unikt kulturelt gjennomslag å se tilbake på. Kristningen har vært vesentlig for utviklingen av en kultur som har gitt Norge en plass i et større internasjonalt fellesskap.

Kunnskap om kirkens positive bidrag til den historiske utviklingen i Norge er ikke bare viktig for kirken selv. Det er også viktig for kirkens posisjon i samfunnet at dette er allmennkunnskap som blir anerkjent også av dem som står utenfor kirken.

Når vi skal se fremover er det mye å lære av hvordan en ny religion tok plassen til eldre og mindre dynamiske gudsbilder. I løpet av noen få generasjoner fikk kirken et religiøst, ideologisk og kulturelt hegemoni som har vart i 1000 år. Kristendommen er fortsatt definerende for våre fellesverdier, selv om bevisstheten om verdienes opphav ikke alltid er høy. Samtidig er det nødvendig å reflektere over de feil og overgrep som er blitt begått i

kristendommens navn. Også maktbruk er en del av kirkehistorien som vi må ta med oss og studere kritisk.

Den kristne kulturarven har mange uttrykk, og helt vesentlig blant dem er kirkene og kirkestedene. Der den norrøne religionen fant sted i storbondens hall og på hovet knyttet til de store gårdene, førte kristningen til bygging av kirker. Kirkene ble etter hvert våre første bygg eid av fellesskapet. Kirkenes verdi som kulturminner går derfor ut over kvalitetene ved det enkelte kirkebygg. De forteller historien om den plassen kirken har hatt i det norske samfunnet siden religionsskiftet. Dette er en arv som er vesentlig for kirkens selvforståelse og for den posisjon kirken har i det norske samfunnet. Så lenge denne kulturarven verdsettes og brukes aktivt av kirken selv og av storsamfunnet, fortsetter den å ha en sentral rolle i folks bevissthet.

Kirkestedene

Kirkestedene representerer en lang kontinuitet, noen ganger fra førkristne kultsteder. Siden de første kirkene ble reist for tusen år siden, har det også vært stor grad av bygningsmessig kontinuitet. Byggene ble fornyet når det var nødvendig, men vanligvis på samme sted. Deres tilstedeværelse er derfor viktig i et kirkehistorisk perspektiv. Da landet ble kristnet, tok kirkene makten over landskapet. Deres synlighet har fortsatt høy symbolverdi.

Kirken manifesterte seg gjennom territorial tenkning også på flere andre nivåer:

- Den la under seg land som økonomisk verdi. Ved utgangen av middelalderen var kirken landets største jordeier.
- Gjennom å flytte gravplassen fra gården til kirken og etter hvert ved å la prestens gård ligge nær kirken fikk bygdene et sentrum.

Det territoriale grepet er gradvis svekket siden 1800-tallet. Siste skritt er fjerning av prestens boplikt på prestegården. Det er nå en strategisk mulighet å beholde de resterende prestegårdene i kirkelig eie, slik at de kan videreføre fellesskapsfunksjoner og fortsatt fungere som møteplass. Også kirkegården og kirkebakken er kulturmiljøer som kirken bør hegne om som arenaer som inviterer alle inn til kirkestedet.

Internasjonalt utsyn

Norsk kirkehistorie kan ikke forstås uten et internasjonalt perspektiv. Kirken har siden første pinse i Jerusalem representert et bredt internasjonalt fellesskap. Kristendommens vei til Norge gikk gjennom Sør-Europa og gjennom England. I middelalderen var kirken en slags forløper til EU, med svært effektive kommunikasjons og styringssystemer. Kulturimpulsene har vært avgjørende og inneholdt bl.a. skrivekunsten, kunnskapen om å bygge i stein og en langt rikere billedkunst. Norge var nærmere knyttet til Europa i middelalderen enn i århundrene etter reformasjonen, da kirken var blitt nasjonalisert og lagt under kongen i København. Kirken har likevel forblitt en pådriver for internasjonale impulser, både på et teologisk intellektuelt nivå, gjennom prestenes rolle som tidlige vitenskapsmenn og gjennom utadrettet misjonsvirksomhet. Kirken har hele tiden stått i en internasjonal sammenheng.

Kirkene og kirkekunsten manifesterer kristendommens avgjørende betydning for norsk kultur og historie. Ikke fordi de representerer det særnorske, men tvert imot viser hvordan det norske er et produkt av lokale forhold og impulser utenfra. Bevart kirkekunst og kirkearkitektur fra alle århundrer siden 1000-tallet kan brukes som konkrete illustrasjoner på dette forholdet og på den måten bygge opp under en økumenisk orientering som står sterkt i dag.

Hedalsmadonnaen ca. 1250. Ingen kan si med sikkerhet om denne utsøkte skulpturen er laget i Norge eller importert fra England eller et annet sted. Kvaliteten og stiluttrykket er internasjonalt og del av en felles europeisk kultur. Foto: Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo©

Maktbruk og misbruk

Kirken har i sin historie utøvet både åndelig og verdslig makt. Kirketukten kunne i perioder være streng, og brudd på både bud og moralnormer ble straffet hardt. I stor grad var disse normene også forankret i det juridiske lovverket. Frem til reformasjonen hadde vi en egen kristenrett som styrte en stor del av menneskenes liv. Der var kirkens menn dommere, og kirken mottok bøtene.

Som landets største jordeier, utøvde kirken også verdslig makt. Det gjorde også prestene etter reformasjonen, da de var kongens representanter rundt om i landet. Det ga innflytelse og direkte makt over folks liv. Makt til å gjøre godt og makt som kunne misbrukes. Historien har overlevert oss mange eksempler på begge deler. At gapestokken ofte sto ved kirken, er ikke noe å være stolt over. Men at den verdslige funksjonen, og praktiske hensyn gjorde at det var kirkene som var forsamlingshuset som ble brukt rundt om i landet da Eidsvollsmennene skulle velges i 1814, er et positivt eksempel.

At kirken speilet verdslig makt og økonomisk stilling, kan leses ut av historien om kirkebenkene. Familien kunne kjøpe seg plass, og de som betalte mest, satt lengst frem. De aller mektigste bygget lukkede «kirkestoler», som ble plassert som egne gallerier eller inn i benkeradene, mens de fattigste måtte stå bakerst på galleriet. Da de eksklusive stolene ble avskaffet fra midten av 1800-tallet og fremover, reflekterte det nye teologiske tanker og en mer bokstavelig forståelse av ideen om likhet for Gud.

Mest lærerikt er det kanskje å studere majoritetens forhold til minoriteter og kirkens rolle i slike relasjoner. Vår ellers demokratiske og progressive grunnlov inneholdt innreiseforbud mot både jesuitter og jøder. Størst konsekvenser fikk fremgangsmåten ved kristningen av samene. Mange samer ble døpt allerede i middelalderen, men samtidig holdt de på sine gamle tradisjoner. Gjennom den senere fornorskningspolitikken inngikk imidlertid kirken i det programmet som hadde som mål å frata samene sitt kulturelle særpreg. På den annen side ble Nils Stockfleths bibeloversettelse til samisk i 1840 en bærebjelke i bevaringen av det samiske språket, og Levi Læstadius virke forente kristen tro med samisk identitet.

Refleksjoner rundt denne nære historien er viktig i møtet med andre minoritetsgrupper i og utenfor kirken.

Kirkens kulturminner er svært viktige kilder til 1000 års samfunnsutvikling i Norge. Både Den norske kirke og storsamfunnet er tjent med at sporene etter kristendommens enorme kulturelle, sosiale og åndelige bidrag til utviklingen blir tatt vare på og formidlet til nye generasjoner. Kunnskap om kristendommen som lære, kirkens historie som institusjon og de kulturminnene som anskueliggjør kirkens rolle, er nøkler til en allmenn historieforståelse. Bevissthet om kirkens sentrale historiske rolle er et godt utgangspunkt når Den norske kirke fremover skal forme sin rolle på nytt.

5. Den kirkelige kulturarvens potensial i kirke og samfunn

5.1 Innledning

Utviklingen i samfunnet går veldig raskt, slik at mennesker i dag, i enda større utstrekning enn før, må lære seg å håndtere forandring. Historien viser oss hvordan mennesker før oss har håndtert store omveltninger. Kulturarven gir en felles hukommelse og setter den enkelte og fellesskapet inn i en historisk kontekst som er nødvendig for å forstå seg selv og kunne treffe kvalifiserte valg, både for seg selv, for samfunnet og for kirken. Slik sett handler kirkens ønske om å ta vare på kulturarven om å se bakover og fremover på samme tid.

Kulturarven er i sitt vesen dynamisk. Vi har fått den overgitt for at den skal fornyes og aktualiseres i vår tid og i lys av vår tids behov. Vår oppgave er å dele denne dynamiske arven slik at den kan være en positiv kraft i kirke og samfunn.

5.2 Den kirkelige kulturarvens potensial i gudstjenester og kirkelige handlinger

Vi har tidligere pekt på hvordan den materielle kulturarven medvirker i og påvirker alt som skjer i kirken. Derfor mener vi at kirken har mange muligheter til å videreutvikle og levendegjøre arven.

Digitaliseringen av kirken i forbindelse med koronautbruddet i 2020 har gitt nye perspektiv på den kirkelige kulturarvens betydning. Man kunne kanskje tro at den alternative virtuelle virkeligheten ville svekke kirkebyggets rolle. Det motsatte viste seg å være faktum. Opptak fra kirkebyggene fikk arkitektur og kunst frem i lyset og avslørte hvilket potensial denne arven har i gudstjenestelig sammenheng.

Bilder og videoopptak av kirkebygg, kirkerom og kunst ble brukt aktivt for å forankre det kristne budskapet i en materiell virkelighet og gjøre det nærværende. Folk kunne se hvordan farger og ornamenter, høyder og dybder, retninger, akser og lysinntak i rommet medvirker til at gudstjenesten blir mer sansbar. Noen steder ble kirken zoomet inn ovenfra. Andre steder ble man tatt med på en visuell vandring gjennom det omkringliggende landskapet, før man kom inn i selve kirkerommet. I flere tilfeller var det kirkeklokkene som kalte inn til gudstjeneste, både visuelt og auditivt.

Inne i kirken gjorde nærbilder av kunst, arkitektur, innredning og utsmykking det mulig å se de detaljene man ellers aldri ser. Orgel og orgelfasader, som menigheten vanligvis sitter med ryggen til, ble eksponert, og det ble tydeliggjort hvilken sentral rolle musikken spiller i gudstjenesten.

Da man ikke kunne ha gudstjeneste i Mariakirken i Bergen i påsken, ble alterskapet åpnet og dette ble filmet og lagt ut på video. Slik fikk folk innsyn i noe av det vakreste vi har av middelalderkunst her i landet.

Påskedag i Røa kirke gikk prekenen over i en samtale om alterbildet i kirken. Altertavlen som er laget av Bernhard Greve, fremstiller menn og kvinner ved den tomme graven og i møte med den oppstandne.

Gudstjenestene fra Nidarosdomen tok TV-seerne med inn i et rom med en helt unik katedralstemning, og slik kunne vi fortsette landet rundt.

Det som har blitt synliggjort gjennom digitaliseringen av kirken, er en virkelighet som alltid har vært der, men som man ofte ikke legger merke til, nemlig at gudstjenesten på mange måter er et stort «Gesamtkunstwerk», bestående av mange kunstarter som spiller sammen, utfyller hverandre, fortolker hverandre. Når billedkunst, arkitektur, musikk og tekster spiller sammen, påvirkes alt som er og skjer i kirken. Bibelens fortellinger og tekster fortolkes og speiles, de blir forsterket eller gjort til gjenstand for ettertanke. Musikken kan få nye toner når den kobles sammen med bildene, og skulpturer blir gjort levende for oss gjennom det vi hører. Noen ganger kan uttrykkene bryte mot hverandre eller utfordre hverandre, og slik åpne for nye fortolkninger.

Den materielle kulturarven er en integrert og sentral del av de fleste gudstjenester og kirkelige handlinger. Et alter fra 1000-tallet kan fortsatt være i bruk, alterskapet fra 1400-tallet åpnes fortsatt hver påske. Barna døpes i den gamle døpefonten og det gamle sølvtyet, med kalk og disk og lysestaker hører med når alterbordet skal dekkes. Den hvite duken er kanskje laget av lokale kvinner for flere generasjoner siden og holdt ved like av deres etterkommere. Messehagler og stolaer kan være verdifull tekstilkunst. Alterbilder, skulpturer og annen kunst i kirken kommuniserer fortsatt det kristne budskapet til menigheten gjennom sitt medium. Med tonene fra orgelet leder organisten salmesangen eller fyller rommet med musikk, og salmebøkene bærer en eldgammel kirkelig sangtradisjon videre.

Det de digitale gudstjenestene har vist oss, er at den materielle kulturarven som ellers nesten ikke blir brukt, og til tider oversett, kan løftes frem og gjøres synlig. Det kan være med på å åpne kirkerommet og dets kunst for menigheten, selv når kirkedørene er stengt. Men det kan også bidra til at mange flere enn de som går til gudstjeneste får tilgang til de lokale kirkeskattene.

Flere kan og bør få en anledning til å bli bedre kjent med den kirkelige kulturarven og det er både mulig og ønskelig med stor variasjon i formidlingen av denne skatten.

Kunne for eksempel prester i større grad dele kunst, rom og interiør i sine prekener, og slik formidle evangeliet? Kunne man oftere formidle kirkens tro og tradisjon gjennom vandringer i kirkerommet og rundt kirken?

Det hender at kunsthistorikere eller andre som har hatt foredrag om kunsten i en kirke, får tilbakemelding fra menigheten om at de er helt uvitende om rikdommen i altertavlens symbolikk og uttrykk, for eksempel - En altertavle de har sittet og sett på i gudstjeneste etter gudstjeneste gjennom mange år.

Og er det mulig at kateketer, menighetspedagoger, diakoner og kirkemusikere i kunne formidle mer av rommet og kunsten, og ha en større bevissthet om denne arven i sitt arbeid? Noen steder lages det f.eks. konserter i dialog med kirkens glassvinduer, der lyskastere opplyser vinduene i takt med musikkens tematiske utvikling.

Menighetsrådet kan også bidra til å gjøre kirkens interiør og utsmykking kjent for menigheten ved å invitere til omvisning i kirken én dag i året, der man kan ha tematisk gjennomgang av alt fra utforming av sølvstøyt til symbolikk på messehaker og korkapper eller billedprogrammet i kirken. En dypere kjennskap til gjenstander, materialer og utsmykking, kan i seg selv være en berikelse når det feires gudstjeneste og dette tas i bruk.

Bare det å være i kirken og ta inn rommets atmosfære, kan man gjerne invitere til. Når det skjer noe i kirken, legger man ikke alltid merke til stemningen i rommet. Men tar man seg tid til å se på hvordan tak og vegger er utformet, hvordan lyset hentes inn eller stenges ute, eller fargebruk og tekstur, kan det gi noe fint tilbake til gudstjenestefeiringen.

Kanskje man kan lære noe om liturghistorien ved å studere et eldre kirkebygg og dets utvikling. Det finnes mange rare gjenstander i kirkene våre som ikke er i bruk i dag, ikke minst på loftene. Hvilken funksjon har de hatt? Hvorfor sluttet vi å bruke disse gjenstandene?

Kirkegården kan også være et sted for en vandring. Hvorfor er den utført slik den er? Hvilken betydning planter og trær, gjerder og veier, og hvordan og hvorfor har kirkegårdskulturen forandret seg?

Lokale museer og kunsthistorikere rundt om i landet har kompetanse som kan dras inn i formidlingen av kirkekunst og arkitektur, og det gir mange samarbeidsmuligheter.

Det gjenstår mange muligheter for å utforske og formidle kirkens kulturminner både i rammen av gudstjenester og kirkelige handlinger. Det er også et spennende område å forske videre på. Det er stor variasjon i bruken av kunst og arkitektur, og det er ikke alltid reflektert hvorfor og hvordan det materielle kan spille en så viktig rolle i vår trospraksis.

5.3 En mulig didaktisk bruk i trosopplæring for barn og voksne

Kunsten å formidle kulturarven

Kirkens og samfunnets mål kan ikke bare være å sikre og bevare den kirkelige kulturarven. Denne arven må utvikles, brukes og levendegjøres slik at den blir en aktiv ressurs i kirke og samfunn. Den kunnskapen og de opplevelsene som slik genereres, tilfører samfunn og kirke en merverdi. For kirkens del settes medlemmenes trospraksiser og deres fortolkninger av den kristne tro og lære inn i en større sammenheng. Slik kan vi få en sterkere bevissthet om både mangfold og enhet, kontinuitet, brudd og brytningsfelt, både i kirkens praksis, tro og lære. I et samfunnsperspektiv kan den kirkelige kulturarven også være med på å utvikle borgernes bevissthet om kultur og kulturell diversitet og den kan sette den aktuelle samfunnsutviklingen i perspektiv. Vi har tidligere gjort rede for kulturminneverdiene slik de anvendes og forstås i kulturminnevernet, der kunnskap, opplevelse og bruk er hovedord, det er i høyeste grad aktuelt også for kirken.

Kulturminneloven begrunner bevaring av minnene med at de er ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet. En didaktisk bruk av arven innebærer å legge til rette for at denne ressursen kan deles med både gamle og unge, kirkefolk og dem som tilhører

andre religioner og trossamfunn. Ordet didaktikk kommer fra gresk *didaktike (tekhne)* "undervisningskunst". Vårt håp er at kirkesamfunnet skal verdsette og videreutvikle kunsten og formidle kirkebygg og kirkested. Didaktikken omtales som «læren om undervisning og læring i skole og annen organisert sammenheng». Hvordan denne læren utformes, vil alltid reflektere vårt syn både på mennesket og på læring.

Det har skjedd et paradigmeskifte i måten å formidle kulturarv på de siste årene. Museene har for eksempel gått mer og mer bort fra å være dannelsesinstitusjoner med autoritative fortellinger som formidles innenfra og ut, til å ha mer oppmerksomhet på betrakteren som medprodusent av kunnskapen og opplevelsene som genereres i museumsrommet. Når kirkebygg og sted brukes i undervisning, er det nødvendig å være i dialog med utviklingen innenfor pedagogikken, der det blant annet har vært en forskyvning fra et «passivt» til et «konstruktivistisk» og «dialogbasert» læringssyn. Det jobbes med andre former for formidling enn den monologiske formen der en ekspert overfører kunnskap til passive mottakere. Et læringssyn basert på brukerens utgangspunkt og ulike mulige tilnærminger til stoffet kan invitere til at brukeren i større grad er medbruker og medprodusent av opplevelser og kunnskap. Her kan en dialogbasert tilnærming stå sentralt. Det handler om å skape rom for flerstemmighet og deltakelse i stedet for å levere ferdige autoritative fortellinger. Det er en pedagogikk som åpner for brukernes egne fortolkninger og anvendelser av stoffet. Vi tror dette er viktige perspektiver i formidlingen av den kirkelige kulturarven. En dialogbasert tilnærming er bygd på en bevissthet om det store mangfoldet blant brukerne, og at det derfor er nødvendig å legge til rette for flere innganger til den arven vi deler.

Mange vil kanskje tenke at bruken av den kirkelige kulturarven i hovedsak har som mål å styrke nasjonal identitet og lokal tilhørighet. Det er derfor viktig å understreke at samtidig som det er verdifullt at arven gir identitet og nasjonal tilhørighet som medborgere i samfunnet, så er dette langt fra alt. Den kirkelige kulturarven kan gi historisk og kulturell innsikt og forankring, og samtidig bidra til at den enkelte medborger kan få ivaretatt sin identitet i et mangfoldig og inkluderende fellesskap. Vi ser på den kirkelige kulturarven som en mulig katalysator for dialog mellom medborgere som har flere kulturelle tilhørigheter. En dialog der flerstemmighet, selvrefleksjon og deltakelse kan bidra til å utvikle fellesskapet både i kirke og samfunn.

Den kirkelige kulturarven i trosopplæringen

Kirkebyggene og kirkestedet er en stor ressurs i kirkens trosopplæring. Når Plan for trosopplæring etter hvert skal revideres er det derfor viktig å legge til rette for at dette potensialet blir utforsket og utnyttet.

Den kirkelige kulturarven gir kunnskap om hvordan kristen tro og fortolkning har materialisert seg på ulikt vis, for eksempel i stedsutvikling og arkitektur, billedkunst og håndverk, i kirkegårdsdrift og utvikling av ferdselsårer. Kulturminnene viser hvor intrikat samspillet mellom immateriell og materiell kulturarv er i kirke og trosliv, og dette kan bidra til både fordypning og utvidelse av det kristne trosuniverset. Det faktum at denne arven har vært i kontinuerlig bruk, og fortsatt er det, setter vår tids trospraksiser inn i en større

sammenheng. Kirkested og kirkebygg åpner et mulighetsrom for læring og utvikling som er i en særklasse. Ingen andre rom og steder har det samme potensial for trosopplæringsutvikling.

En britisk studie har vist at kirkebygget spiller en sentral rolle for ungdommers trospraksis og i deres troshistorie. Dette er en pekepinn om at denne arven burde få enda større plass i trosopplæringen enn den har i dag. Den norske kirke bruker riktignok kirkebygget og kirkestedet stadig oftere som læringsrom. Men vi er usikre på hvor mye det legges vekt på kunsten, håndverket, arkitekturen eller kulturminneverdiene i denne sammenhengen. Vi tror det kan åpne seg mange flere muligheter enn de som er tatt i bruk. Det er behov for mer forskning på hvilke potensial for kristen læring i kirkerommet kan by på.

Her kan vi hente inspirasjon av det arbeidet som er gjort i andre land i det faget innenfor religionspedagogikken som kalles 'kirkeromspedagogikk'. Når man ser nærmere på dette feltet avsløres det fort at det finnes ulike retninger og ulike tilnærminger til kirkerommene, både i Norge og i andre land. I vår sammenheng blir det viktig å arbeide med forskjeller og likheter mellom en kirkeromspedagogikk for kirke/skole – samarbeid og en kirkeromspedagogikk som rettes inn mot trosopplæringen. Det er også nødvendig å undersøke hva forskjellig kirkebygg kan ha å bidra med. Ikke alle kirker har gjenstander med stor kulturhistorisk verdi, men de fleste vil ha noe i kirken eller i omgivelsene som kan inkluderes i trosopplæringen. Vi ser for oss at en kirkeromspedagogikk som kan bevege seg langs flere linjer. Arkitektur og kunst kan som nevnt være et godt utgangspunkt for dialogbasert undervisning. Det kan legges opp til en sansebasert/estetisk tilnærming, med utgangspunkt i den kroppslige tilstedeværelsen på stedet og i rommet, og en undersøkelse av hva det er i kunst og arkitektur og musikk, for eksempel, som skaper rommets atmosfære. Et annet potensial ved kirkested og kirkerom er erindringsaspektet. Hvordan fungere kirkebygget og kirkerommet som «hukommelsesrom» eller «erindringssted», og hvilken rolle spiller kulturarven her? Videre vil det være interessant å undersøke forholdet mellom materiell og immateriell kirkelig kulturarv. I trosopplæringsammenheng er det naturlig at det arbeides særlig med forholdet mellom kulturminnene og bruken av disse i kirkens trospraksiser. Den sosiale dimensjonen ved sted og rom og forholdet til kirken som fellesskap, hører også med. Forskning på teologien i eksisterende trosopplæring konkluderer blant annet med at det er behov for en styrking av den kontekstuelle og stedeegne teologien. Sett fra et kulturarvperspektiv vil en teologi som tar høyde for at det stedeegne også er materielt, at det er et sted, et bygg og at nettopp det har betydning, styrke trosopplæringen ytterligere. Den kirkelige kulturarven, med sine steder og bygninger, kunst og arkitektur gir oss muligheter for å utvikle en teologi som er både stedeegen og dialogisk.

Kirkested og kirkebygg i skolens undervisning

Om den kirkelige materielle kulturarven skal bevares og utvikles som samfunnets fellesarv, er det avgjørende at den tas inn i skolens undervisning. Det er bare slik nye generasjoner kan få den kjennskapen og det eierforhold til byggene som trengs for å sikre vern, vedlikehold, videreutvikling og levendegjøring av arven i nye generasjoner. Alt ligger til rette for at dette kan skje.

Nesten alle skoler har et eller flere kirkebygg i nærheten. Med landsskoleloven i 1739 ble skolen opprettet som kirkeskole, og siden har skole og kirke sammen vært bærebjelker i de fleste lokalsamfunn i Norge og de er ofte plassert i nærheten av hverandre. Siden kirkebygget gjerne er det eldste bygget i området, gir det en unik tilgang til stedets historie og vår kulturarv. Mange er stolte av stedets kirkebygg, enten de tilhører kirken eller ikke. Mye tyder på at kirkebyggene bidrar til å forme lokal identitet og tilhørighet. Her har lokale håndverkstradisjoner fått utfolde seg og byggherrene har dratt nytte av lokale materialer og materialkunnskap. Samtidig er kirkearkitektur og kunst en tydelig påminnelse om at kirken aldri har vært et rent lokalt eller nasjonalt prosjekt. Både bygg og interiør, kunst og utsmykking viser utover og setter det lokale inn i en internasjonal kulturtradisjon.

I skolen gir både opplæringsloven og ny læreplan et godt grunnlag for levendegjøring og utvikling av den kirkelige kulturarven.

Opplæringsloven legger blant annet vekt på at opplæringen i skolen skal: *«gi elevene historisk og kulturell innsikt og forankring»* og *«bidra til å utvide kjennskapen til og forståinga av den nasjonale kulturarven og vår felles internasjonale kulturtradisjon.»* (Opplæringsloven § 1-1)

Det er opplagt at det lokale kirkebygget og kirkestedet kan være et godt utgangspunkt for historisk og kulturell innsikt og forståelse av både nasjonal og internasjonal kulturarv. Men det kan også være arena for flere mål i opplæringsloven, som for eksempel å «utvikle kunnskap, dugleik og holdningar for å kunne meistre liva sine og for å kunne delta i arbeid og fellesskap i samfunnet. Dei skal få utfalde skaparglede, engasjement og utforskartrong.» Kirkebyggene representerer material- og håndverkskunnskap, og de kan gi innsikt i matematiske beregninger. Kirkegodset og prestegårdene kan fortelle om en tid da utviklingen innenfor landbruk og hagedyrking skjedde i kirkens regi.

De største katedralene er i seg selv en innføring i «katedraltenking», en holdning som ligner på den man hadde da man bygde de store katedralene. Det handler om evne og vilje til å planlegge byer, eller starte bygging av bygninger som man vet det vil ta mange tiår å ferdigstille. Vår tid er preget av utålmodighet, vi bygger ofte slik at det vi planlegger skal komme oss til gode her og nå. Det innebærer i neste omgang at bygningene har kort varighet og rives etter noen år. En katedraltenkning derimot, vil være opptatt av tingenes varighet og av at kommende generasjoner skal få nytte godt av det vi setter i gang. Katedraltenkningen bygger å en langtidsvisjon, en gjennomtenkt plan, og et fellesskaps vilje til å forplikte seg til noe som det vil ta lang tid å implementere. Det kan være verdifullt, ikke minst i et miljøperspektiv.

Nidarosdomen

I tillegg til å representere en katedraltenkning som tar hensyn til nye generasjoner, kan kirkebyggene våre gi innsikt i hvordan tidligere generasjoner tok vare på, brukte og gjenbrakte ting og materialer. Alt dette kan bidra til enda et punkt i opplæringsloven, nemlig at «Elevane og lærlingane skal lære å tenkje kritisk og handle etisk og miljøbevisst. Dei skal ha medansvar og rett til medverknad».

Fra og med høsten 2020 skal det innføres nye læreplaner i skolen. Det vil være behov for at ulike miljø, både i kirke og skole, på universiteter og høyskoler starter et arbeid med å utforske hvordan den kirkelige kulturarven kan bevares og levendegjøres i samarbeid med skolen.

Kulturarven i Den kulturelle skolesekken

Den kulturelle skolesekken (DKS) er en nasjonal ordning som sørger for at alle skoleelever i Norge får oppleve profesjonell kunst og kultur hvert år. Ordningen er unik i verdensammenheng. Gjennom ordningen får elevene mulighet til å oppleve, gjøre seg kjent med og utvikle forståelse for profesjonelle kunst- og kulturuttrykk. Kulturtilbudet skal være av høy kvalitet, og vise hele bredden av de seks kulturuttrykkene: film, kulturarv, litteratur, musikk, scenekunst og visuell kunst.

Det finnes etter hvert mange eksempler på hvordan den kirkelige kulturarven kan få plass i Den kulturelle skolesekken. IKO ga i 2009 ut boken, *Kirken og den kulturelle skolesekken*. I kapitlet om kulturarven er det mye inspirasjon å hente. Her reflekteres det over hvordan kunst og håndverk i kirkene representerer en sammensmelting av det lokale, det nasjonale og det internasjonale. Når kirker skulle bygges, ble de fremste byggmesterne og håndverkerne hentet inn. De tok med seg både ideer, kunnskap og nye stilarter på tvers av landegrensene. Kirkebygget kan være et utgangspunkt for å følge sporene etter lokalsamfunnets kontakt med andre deler av landet og med restene av Europa. Man kan se hvordan kulturminner har vandret, og at symboler og teknikker går igjen i ulike land. Bygget kan også være et rom for en vandring i ulike epoker.

Formidling av kirkens kulturarv til voksne og eldre

Mange steder er det et stort engasjement for å ta vare på og formidle den kirkelige kulturarven til voksne. Det gis ut bøker og hefter om kirkebygget og dets historie og det arrangeres kurs og omvisninger. Et stort antall frivillige er involvert i å holde kirkene åpne og i å fortelle turister og andre om kirkested og kirkebygg. Vi tror det er potensial for å utvikle dette enda mer. Det er ønskelig med et sterkere samarbeid mellom profesjonelle og frivillige, slik at stadig flere ser verdien av kulturminnene og kan glede seg over dem. Hver enkelt kirke burde ha informasjon om kirkebygg og kirkekunst tilgjengelig, og man kan med fordel arrangere faste omvisninger i kirken – også for den lokale menigheten. Det er også mulig at det kan gjøres mer for å inkludere den kirkelige kulturarven i *Den kulturelle spaserstokken*. Den kulturelle spaserstokken er en nasjonal kultursatsing som har som mål å sørge for profesjonell kunst- og kulturformidling av høy kvalitet til eldre. Gjennom ordningen skal det legges til rette for økt samarbeid mellom kultursektoren og omsorgssektoren, slik at det utvikles gode kunst- og kulturprosjekt lokalt innenfor et mangfold av sjangre og uttrykk. Ordningen skal også bidra til at eldre får et tilpasset kulturtilbud på arenaer der de eldre befinner seg i dagliglivet. Kunst og kulturformidling som inkluderer kirkelig kulturarv er ekstra verdifullt for mange eldre som synes verden forandrer seg i større tempo enn de klarer å sette pris på – kirkekulturarven er som regel noe de har hatt med seg relativt uforandret gjennom hele livet.

5.4 I arbeidet for å skape forståelse mellom ulike kulturer/religioner

Vår alles kulturarv

I et flerkulturelt og flerreligiøst samfunn er det viktig å være seg bevisst hvordan den kirkelige kulturarven blir brukt. Den norske kirke vil være en positiv kraft i et samfunn som verdsetter ulikhet og mangfold og ser det som en styrke. Den kirkelige kulturarven kan spille en sentral rolle i integrering av nye innbyggere og være et godt utgangspunkt for dialog med dem som har en annen religiøs og kulturell bakgrunn. Den gir et særlig grunnlag for samtaler om tro, og den kan være en god dialogplattform, fordi den åpner for at nye fortellinger og erfaringer kan legges til de gamle. Et godt eksempel er menigheten som inviterte asylmottaket til matserving i kirken med utveksling av matkunnskap og refleksjon rundt ulike matskikker.

Det er i mange kulturer et ideal å ta imot det andre kommer med. Spørsmålet er om vi våger å la «de andre» ta med sin kultur til kirken, siden kirkerommet kanskje er det mest sårbare og dyrebare vi har. Kulturarven kan være en døråpner, både for kristne fra andre kulturer og for mennesker som tilhører andre trosretninger.

Den vakre arkitekturen og mangfoldige kunsten som er skapt gjennom kirkens 1000-årige historie her i landet viser hvor forskjellig den religiøse tradisjonen har blitt fortolket, hvordan den er blitt påvirket av både global og lokal kultur og har fulgt endringene i tiden. Den kirkelige kulturarven inngår i en stor vev med tråder som går ut over den kristne kulturkretsen og spenner mye videre enn det lokale og nasjonale.

«Vår kulturarv er for alle, og er skapt av alle», skrev generalsekretær i Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn, Ingrid Rosendorf Joys, i avisen Vårt Land. Den skal fortsatt skapes på nytt, nå i et tros- og livssynsmangfoldig samfunn. En viktig del av denne vår felles kulturarv, er kirkebyggene, eldre gravsteder og kirkesteder. Selv om de lokale sokn står som eiere av de fleste kirker, tilhører kirkebyggene og stedet samtidig det store flerkulturelle fellesskapet. Når vi begynner å tenke på kulturarven som noe vi har felles, blir det klart at den ikke bare er noe vi deler, den er også noe vi har et samlet ansvar for å fortolke, forstå og bevare. Slik kan den kirkelige kulturarven kan være en stor ressurs for dialog mellom mennesker som tilhører ulike tros- og livssynssamfunn.

NRK dokumentaren «Kypros – Muren» gir en vakker beskrivelse av hvordan det kan arte seg. Filmen handle om hvordan øya Kypros ble delt etter den tyrkiske invasjonen i 1974, om dem som måtte flykte fra sine hjem og sine helligsteder og om dem som prøver å skape forsoning mellom de greske og tyrkiske folkegruppene som den gang ble splittet. Det viser seg etter hvert at den felles kulturarven får en viktig rolle å spille i forsoningsarbeidet. I byen Konta på tyrkisk side, har man gått sammen for å bygge opp igjen den gresk-ortodokse kirken som en gang sto der. «Det vi lærte av denne jobben, var at somme ting er felles arv», sier en av byggemennene. «Monument er felles arv. Dei er avtrykk etter forfedrane våre. Avtrykk av historia.» Målet med gjenoppbyggingen er at neste generasjon skal få den i den arven de har krav på, og muslimer og ortodokse gjør i fellesskap det de kan for å gi sin fellesarv videre. Allerede nå har arbeidet gitt bonus. Deltakerne har ikke bare bygd opp igjen et monument, de har også bygd opp igjen tillit til hverandre.

Kirkebyggene og kunsten som kulturarv er verdifulle for mennesker på tvers av tro, kultur og livssyn. Det er mulig å legge til rette for at de ikke bare blir tatt vare på, men også kan være steder for å bygge forståelse mellom mennesker.

Håndverkstradisjoner og symboler eller ulike uttrykk innenfor kunst- og arkitektur har ikke latt seg stoppe av landegrenser. De har vandret fra kultur til kultur, og det kan være spennende å spore både likheter og forskjeller, og se hvordan man har latt seg inspirere av ulike strømninger.

De kirkelige kulturminnene er også et utgangspunkt for dialog fordi de er bærere av kunnskap, ikke bare om tidligere tiders syn på verden og Gud og mennesket, men om samfunnets historie. Kirkebygg og sted kan dessuten gi rom for dialog om de evige spørsmål i livet, nettopp fordi kirkearkitekturen og kunsten er spunnet rundt disse spørsmålene. «I enhver kultur spiller det religiøse en viktig rolle. De evige spørsmål om vår tilblivelse og våre liv, om dødens mysterium, om tvil og tro, og om båndene mellom mennesker, er langt på vei en slags kjerne som annen kulturvirksomhet bygger rundt», skriver Einar Solbu i forordet til boken, *Kirken i den kulturelle skolesekken*. Her står det også mer om hvordan og hvorfor kulturarven egner seg for dialog: «Kunst- og kultur-dialog er et sentralt stikkord. Kunsten har en særlig evne til å bringe mennesker sammen på tvers av ideologiske, kulturelle og religiøse motsetninger. ... Gjennom kunsten åpnes grenser mellom mennesker og mellom religioner.»

Mange innvandrere har en religiøs tilknytning, og det sakrale rommet, med alle sine materielle uttrykk for tro, kan være en plattform for dialog om det immaterielle. I tillegg

bruker folk fra ulike religioner kirkene til bønn og ettertanke. Under koronakrisen i 2020 ble kirkene åpnet for ikke-religiøse gravferdsreiser og bispemøtet anbefalte kirkene lokalt å tilby utlån og utleie til dette. Kirken bør arbeide videre med hvordan kirkebyggene kan åpnes mer for mennesker med en annen religion, eller ingen religion.

5.5 Som arena for flere kunst- og kulturuttrykk flere kunst- og kulturuttrykk

Kirkene våre skal være åpne og tilgjengelige. Det kan skje gjennom aktiv bruk av den kirkelige kulturarven, ikke bare til gudstjenester og kirkelige handlinger, men også til konserter, utstillinger, forestillinger og andre kunstneriske uttrykk. Ofte kan nye kulturuttrykk i kirkene hjelpe oss til å se det gamle på en ny måte, eller vi kan oppdage noe vi ikke har sett før. Samtidsuttrykk kan skape en friksjon i rommet som får oss til å tenke annerledes. I Nidarosdomen har den sørsamiske kunstneren Folke Fjällström laget et samisk alter som kan gi nytt perspektiv på ornamentikken i en kirke.

Samisk alter i Nidarosdomen. Foto: Kirken.no

På Nidarosdomens nettsider står det om denne kunsten:

Kunstverket er laget i bjørk og er oljet. Bjørkematerialene er hentet fra forskjellige skogsområder. Sokkelen er laget av en eneste stor rirkule. Det har en høyde på 2,35 meter inkludert sokkel, og den midtstilte figuren er 85 cm.

I samisk tradisjonskunnskap har ornamentikken en dobbel egenskap. Det er både pynt/dekor og en kommunikasjon. Sørsamisk ornamentikk / tjaalehtjimmie er samisk immateriell kunnskap på lik linje med samisk språk, kunst, sosiale skikker, tradisjonell håndverksutøvelse, ritualer og naturkunnskap. Den immaterielle kulturarven er en kilde til identitet med forankring i historien. (UNESCOs konvensjon om vern av den immaterielle kulturarven ble vedtatt i 2003 for å beskytte denne rikdommen bedre). Det er samisk immateriell kunnskap som videreføres fra generasjon til generasjon som tradisjon og samisk estetikk. Meningsinnholdet vil mer eller mindre være glemt, men fremstå som taus kunnskap fra kunstner til tolker.

Utsmykningen består av fire krumme bøylere av trevirke som strekker seg opp i rommet. De krumme trebøylene rammer inn Kristusfiguren som er skjært ut av en ril. Figuren er sentrert i midten på en sokkel. De krumme trebøylene er ornamentert med tegn, sammensatte ornamenter, parallelle linjer og ulike mønsterflater med flettverks-ornamentikk. Ornamentikken på bøylene er delt opp av doble parallelle linjer og border som deler mønstret opp i ulike felt med meningsbærende budskap. Det er flere felt med flettverksstrukturer av diagonale og horisontal/vertikal flettverk. I utsmykningen gir trekantstikk ulike relasjoner mellom mennesker, naturen og maktene.

Den krumme trebøylene på høyre side begynner ovenfra og ned med en langsgående sikk-sakkbord i midten. Plasseringen av bordene i utsmykningen gir videre konteksten for tolkingen til natur og naturkrefter.

I kulturmeldingen for Den norske kirke, *Kunsten å være kirke*, som kom i 2005, går det frem hvilket spekter av kunstarter kirkens kulturarv omfatter. Det er musikk og dans, ordkunst og drama, film, visuell kunst og arkitektur. Mye av dette er forbundet med kirkestedet og kirkebygget. Utøvende kunstnere, produsenter og andre har vist stor interesse for å videreføre, utvikle og levendegjøre denne arven i tilknytning til den materielle og stedlige arven. Det muliggjør at kirkene fortsatt kan fylles med nyskapende kunstnerisk virksomhet. Som det står i meldingen:

Kyrkjebygget er eit rom for stor kunstnarleg fridom og kreativitet. Når kunstnaren tek rommets spesielle bruk på alvor, og lever seg inn i dei fortolkingane av trua som er nedfelt i det, kan ho ause av heile kyrkja sin symbolhistorie når ho går inn i en dialog med det heilage rommet.²

Kirkerommene har i generasjoner vært blant de fremste kulturarenaene i landet. Senere års statistikker viser at de fortsatt er blant de arenaene på kulturfeltet som har størst vekst. Det blir også mange steder lagt vekt på å åpne kirkene for turisme, gjerne i samarbeid med lokalt reiseliv og næringsvirksomhet. Kirkebygg og kirkested har dessuten en helt sentral rolle i utviklingen av pilegrimsleder og tilrettelegging for pilegrimsvandring. Alt dette gir kirken en unik mulighet til å formidle og levendegjøre den kirkelige kulturarven i dialog med nyere kunstuttrykk og trospraksiser. Men det forutsetter at kirkene er åpne, noe de dessverre ofte ikke er. Det vil derfor, også fra et kulturminneperspektiv, være viktig å utvikle strategier for å gjøre kirkebyggene mer åpne og tilgjengelige. Samtidig er det nødvendig å ta

² Norske kirkeakademier: *Kunsten å være kirke. Om kirke, kunst og kultur*. (Oslo: Verbum, 2005)

bevaringshensyn, og det er behov for kunnskap og kulturminnekompetanse slike at åpenhet, bruk og bevaring kan holdes sammen på en god måte.

5.6 Kirkens kulturarv og lokalsamfunnet

De fleste har et naturlig «eieforhold» til den kirkelige kulturarven, ikke minst gjelder dette kirkebygget og den omkringliggende gravplassen, helt uavhengig av medlemskap i trossamfunnet. Eieforholdet bygger på århundrelange tradisjoner der kirken ble bygget av det lokale fellesskapet og der kirken og kirkestedet hadde funksjoner også utover de liturgiske. Byggets ofte godt eksponerte plassering midt i bygda eller bydelen, gjør det også med sin størrelse, arkitektur og alder til et landemerke og mange steder til en identitetsbærer.

I mange byer var brannvakten plassert i kirketårnet, fordi man derfra hadde god oversikt. Langs kysten navigerte man gjerne etter kirketårnet. I dag bruker media ofte kirkebygget som en visuell effekt for at seerne skal forstå hvor man er i landet. Tromsdalen kirke i Tromsø, Nidarosdomen i Trondheim og Bragenes kirke i Drammen er typiske eksempler på dette. Tromsdalen kirke brukes i media også ofte som symbol på hele landsdelen, og Nidarosdomen symboliserer gjerne hele nasjonen. Mange steder benyttes den kirkelige middelalderske kulturarven i kommunevåpen eller, som i Oslo, Trondheim og Kristiansand, til og med som motiv på kumlokk.

Symbolbygg skaper gjenkjennelse og følelse av tilhørighet. Etter den 22. juli 2011 var plassen foran og kirkerommet i Oslo domkirke av de viktigste steder folk søkte for å uttrykke sin sorg, solidaritet og fortvilelse. Det samme skjedde i kirken andre steder i landet, og det gjaldt folk med helt ulike livssyn og forhold til tro. Hvordan man enn tolker disse reaksjonene, viser det at bygget og rommet betyr mye og har en funksjon i folks liv. Det blir en del av limet som holder stedet sammen og gjør at folk føler de hører til.

De kirkelige kulturminnene har samme funksjon i mange andre land. Etter brannen i Notre Dame i Paris påsken 2019 brukte flere ledende europeiske tenkere ord som «skade på Europas sjel» og mente at dette angikk hele verdensdelen, ikke bare Frankrike.

For Den norske kirke betyr dette et ansvar i forvaltningen av kulturarven, som felleseie, men også at det gir mange muligheter for en bredere kontaktflate overfor folk flest.

Når den kirkelige kulturarv oppleves som relevant i store deler av folket, er dette positivt for kirken. En styrking av relasjonen mellom den kirkelige kulturarven og folk flest, vil få positive innvirkning på kirkens muligheter til å utføre sine funksjoner og oppgaver i samfunnet.

Historisk har kirkestedet og kirkebygget hatt mange funksjoner som de ikke lenger har. Det er mange grunner til dette. Sivilsamfunnet har for eksempel overtatt mange administrative funksjoner, helse- og skolevesen. Konfirmasjonen var døren til voksenlivet også i juridisk forstand. Man måtte være konfirmert for å kunne inngå ekteskap og bli rettslig selvstendig. Gjennom konfirmasjonsundervisningen lærte folk å lese og skrive. Kirken samlet inn penger til fattigkassen og var sentral i fattigomsorgen. Kirkerommet ble brukt til politiske debatter og var stemmelokale i lange perioder. Den lutherske lære setter ikke samme begrensninger på bruken av rommet som en del andre kristne konfesjoner gjør; det er i stor

grad den kirkelige tradisjonen som påvirker hvor man setter grenser for bruken. Historien viser en relativt variert bruk av kirkerommene, men på siste halvdel av 1800- og langt utover 1900-tallet i Norge var en ganske snever oppfatning av hva rommet kunne brukes til. Samfunnsutviklingen de siste tiårene, den generelt dårligere kunnskapen om kirkens tradisjoner og den generelle sekulariseringen har ført til at kirken i mange tilfeller oppleves som mindre relevant. Samtidig har folks levemåte endret seg. Interessen for kulturarven øker, og folk er generelt mer opptatt av å møtes rundt kulturelle arrangementer. Endringene åpner opp for en offensiv holdning rundt spørsmålet om hvordan kirken kan bruke ressursen som ligger i kulturarven og kirkebyggene.

Det er en økt interesse for å bruke kirkebyggene til konserter og kulturarrangementer. Kirker er store lokaler som kan romme mange mennesker, spredt over hele landet. Rommene er ikke nøytrale, og har med sin bakgrunn som rom for liturgiske handlinger og sine estetiske dimensjoner mye å tilføre disse arrangementene.

Kirkerommene har alltid inneholdt kunst knyttet til de kirkelige handlinger, der en del av disse til og med er fra før-reformatorisk tid. Stadig oftere stilles samtidskunst ut i kirkerommene. Kontrasten mellom de gamle interiørene og samtidskunsten åpner for refleksjon og ofte ny mening både knyttet til de gamle rommene og til de nye kunstverkene. Det samme skjer ofte også når rommene brukes til levende musikk eller dramatiske fremføringer.

Flere av de nye kirkene har også arkitektoniske kvaliteter som vekker stolthet og oppsikt, både i inn- og utland, og fra tid til annen blir de hedret for sine kvaliteter. Kirker som f.eks. den prisbelønnede Våler kirke fra 2015, tegnet av Espen Surnevik, har «satt bygda på kartet».

Men «vanlige» kirker engasjerer også. Mange gleder seg over åpne kirker langs veien, flere vandrer som pilegrimer over kortere eller lengre strekninger og besøker kirker, og når man deltar i barnebarnas dåp eller konfirmasjon, kommer mange til kirker man ikke har vært i. Dette skaper ofte interesse og engasjement, både hos besøkende og fastboende.

6. HVORDAN FORVALTE DEN KIRKELIGE KULTURARVEN

6.1 Innledning

3

Forvaltningen av kulturminnene, den materielle kirkelige kulturarven, må bygge på en helhetlig tenkning. Den tar utgangspunkt i en forståelse for kulturminnet og hva det representerer, noe som er en forutsetning for å verdsette det og se dets potensial. Det man verdsetter og opplever som viktig, vil man også ta vare på og bruke. Gjennom bruk, pleie og vedlikehold, øker interessen for kulturminnet, noe som igjen fører til et ønske om mer kunnskap som gir en enda bedre forståelse.

En god forvaltning krever lokalt engasjement og gode fagfolk, men også involverende prosesser. Det er lokalsamfunnet som har skapt og bygd kirken og som føler et naturlig eierforhold og bruker den, selv om den juridiske eier naturligvis er sognet. Eier og bruker må få del i verdiene, kjenne stolthet og involveres i forvaltningsprosessene og ta ansvar for at bruk og tiltak ivaretar kirkebyggene i et langsiktig perspektiv. Dette gir nysgjerrighet, økt forståelse og ansvarsfølelse, og gir langt bedre og mer varige resultater. Kirkene må oppleves som en ressurs for alle stedets innbyggere og for menigheten.

En fremtidig forvaltning av den kirkelige kulturarven må bygges utfra eksisterende ressurser og kunnskap. Lokalt har det lenge vært et samarbeid mellom kommune og menighet/fellesråd om ressurser og ambisjoner. Målet med dette samarbeidet har ofte først og fremst vært å få bygningsmassen opp på et godt vedlikeholds nivå, og å forvalte kirkens omgivelser og gravplassen på en god måte.

I tiden fremover er det nødvendig å sette disse viktige oppgavene i et videre perspektiv. Den norske kirke forvalter store og mangfoldige ressurser på vegne av seg selv og samfunnet. En

³ En bearbeiding av figur hentet i English Heritage Strategy 2005-2010, Product code: 51108

økt selvstendigjøring av kirken fører til at den må ta et mer helhetlig, aktivt ansvar for sin kulturarv. Den kirkelige kulturarven med bygg, steder og tradisjoner er viktige ingredienser i limet som knytter store deler av befolkningen til den. Kulturarven må derfor involvere, formidles og være tilgjengelig for alle.

Det er en sammenheng mellom det lokale og det nasjonale hva gjelder finansiering, kunnskapsutvikling, forskning og ikke minst kirkelig identitet og utvikling. Det er derfor viktig å sikre god kommunikasjonen mellom leddene i kirken. Kulturarven skal vernes og bringes videre til kommende generasjoner, men vern er ikke bare opprettholdelse av dagens status. Det handler også om å bruke og videreutvikle gjennom prosesser som gir nye løsninger av høy kvalitet og ta med inn i fremtiden de verdiene det er viktig å ta vare på.

Bruk av kulturarven er vesentlig, men bruk er ikke uten videre det beste vern. Mye bruk har ødelagt og visket ut tradisjoner, historie, vitenskapelig viktige spor og informasjon. Samtidig er en mangfoldig bruk avgjørende for at arven skal holdes levende og være til inspirasjon for dagens og fremtidens kirkeliv.

6.2 Dagens forvaltning av kirkebygg

Kirkebygg forvaltes i dag på ulikt vis avhengig av alder og verneverdi. Vernet er hjemlet i kulturminneloven (kml). I tillegg har noen kirker vern etter plan- og bygningsloven (pbl). Pbl har dessuten generelle vernebestemmelser som kommer inn ved behandling av søknadspliktige tiltak på kirkebygg.

Kirkerundskrivet, Forvaltning av kirke, kirkegård og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø, Rundskriv T-3/2000 fra Miljøverndepartementet og Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet, regulerer saksbehandlingen for kirkebyggene. Rundskrivet er en sammenfatning av de aktuelle lovverkene knyttet til saksfeltet, men er også en avtale om saksbehandling mellom departementene som klargjør en del forhold.

Rundskrivet innfører et system kalt listeføring, som er en avtale om vern ut over fredning etter kulturminneloven. De fleste kirkene med kulturminneverdi forvaltes etter ordningen med listeføring. Biskopen har godkjenningsmyndighet for endringer i alle kirker ihht Kirkeloven (kl). For endringer og tiltak på de listeførte kirkene skal Riksantikvaren gi en rådgivende uttalelse før biskopen fatter vedtak i medhold av kl.

I korthet er regelverket for de norske kirkene som følger:

Kirker bygget før 1650 er automatisk fredete etter Kulturminneloven. I tillegg er en håndfull nyere kirker vedtaksfredet. Endringer i disse kirkene krever positivt vedtak etter både Kulturminneloven og Kirkeloven før tiltak kan iverksettes.

Kirker bygget mellom 1650 og 1850 er automatisk listeførte. Her gjelder bare Kirkeloven og *ikke* Kulturminneloven. Men før vedtak kan fattes, må det innhentes rådgivende uttalelse fra antikvarisk myndighet, dvs. Riksantikvaren.

Kirker bygget etter 1850 er delt i to grupper: De listeførte og de ikke-listeførte. Saker som angår de listeførte krever uttalelse fra antikvarisk myndighet, dvs. Riksantikvaren, før vedtak kan fattes etter Kirkeloven. De ikke-listeførte kirkene behandles kun etter Kirkeloven uten at

nasjonale kulturminnemyndigheter uttaler seg. I kirkerundskrivet heter det imidlertid at «For disse kirkene er det de kirkelige myndigheter som sammen med eierne skal ivareta de antikvarisk hensyn. Når det gjelder istandsetting, restaurering og vedlikehold, kan imidlertid fylkeskommunen kontaktes for råd og veiledning.»

Endringer i kirkenes omgivelser skal vurderes av kulturminnemyndigheten i den aktuelle fylkeskommune, men i praksis bare når endringene er så store at de utløser en plansak ihht plan- og bygningsloven. I plansaker har biskopen innsigelsesmyndighet for å ivareta kirkens interesser.

Antall kirker i de ulike kategorier

Det er i dag ca. 1630 kirker i Den norske kirke. Med noen få unntak er dette kirker eid av de lokale sogn, forvaltet av de lokale fellesråd. Unntakene er noen kirker eid av privatpersoner, museer, Fortidsminneforeningen o.l.

Antall kirker med nasjonal verneverdi (fredete og listeførte)

	Antall	Prosent
Totalt antall kirker med offisiell nasjonal verneverdi	963	59 %
Kirkelig eid med offisiell nasjonal verneverdi	924	58 %

Uttrykket «offisiell nasjonal verneverdi» indikerer at dette er erklært av Riksantikvaren, som overordnet kulturminnemyndighet. Det sier ingen ting om hva Den norske kirke nasjonalt eller hva de lokale miljøer, menigheter eller bispedømmer vurderer som verneverdig.

Kirkene gruppert etter verneverdi

Vernestatus	Kirkelig eid	Privat eid	Totalt
Fredet (bygget før 1650)	185	26	211
Automatisk listeført (1650 – 1850)	298	9	307
Listeførte (etter 1850)	434	1	435
Ikke vernede (etter 1850)	667	2	669
Vedtaksfredete (1650 – 1850)	2	1	3
Vedtaksfredete (etter 1850)	5		5
Totalt:	1591	39	1630

191 kirker er bygget før 1537, og er følgelig fra middelalderen.

Det er det enkelte fellesråd som er ansvarlig for drift og vedlikehold av kirkebyggene. Saker initieres av menighetsrådet eller fellesrådet, men saker som angår drift, endringer og vedlikehold ligger under fellesrådets ansvar. Fellesrådet legger derfor budsjetter for kommunen, som er den ansvarlige økonomisk bevilgende myndighet. Staten er normalt ikke involvert i kirkebyggenes økonomi, men den har i flere år bidratt med en

rentekompensasjonsordning og enkelte begrensede program for å minske vedlikeholdsetterslepet og for å bedre sikringen av de kirkelige kulturminnene.

6.3 Utblikk til andre land

Den antikvariske kirkebyggforvaltningen i Sverige, England og Danmark

Forvaltning bygger på tradisjoner, lover og regler, kirkesamfunnets historie og karakteristika og ikke minst økonomi. Alt dette varierer fra land til land og fra kultur til kultur. I arbeidet med en nytenkning for forvaltningen av kulturarven i Den norske kirke, vil det være interessant å begynne med et utblikk til våre naboland. Forskjellene er iøynefallende, men det gir også nyttige nye perspektiver.

Sverige

Regelverk for verneverdige kirker

I Sverige har de kirkelige kulturminner et eget kapittel i *Kulturmiljölagen* (KML),^{ix} kapittel 4. § 1 sier: *Kulturhistoriska värden i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel.*

Loven gjelder alle kirker i Svenska kyrkan bygget før 1. januar 2000, da skillet mellom stat og kirke ble gjennomført. Ifølge § 2 gjelder at *Kyrkobyggnader och kyrkotomter skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas.*

Etter dette kapittelets § 3 skal alle kirker bygget før 1940 *inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen*, dvs. den statlige myndighet i hvert län, tilsvarende Fylkesmannen og ikke fylkeskommunen som i Norge

I tillegg gir § 4 mulighet for länsstyrelsen å inkludere også kirker bygget etter 1940 i samme regime, hvis de har *ett högt kulturhistoriskt värde.*

Totalt har 97% av alle kirker i Svenska kyrkan et generelt vern etter Kulturmiljölagen, mens 87% har et vern som ikke er identisk med, men ligger tett opp til det vi i Norge kaller «fredet».

Begrunnelsen for at så mange kirker ligger under denne loven er at disse kirkene er betraktet som offentlige bygninger der staten har hatt et stort «insyn över den kyrkliga utvecklingen, såväl byggnadsmässigt, kyrkopolitisk som ekonomiskt.»^x

Kulturminnemyndigheten, «tillsynsmyndigheten», for kirkebygg ligger hos länsstyrelsen. Søknad om endringer i den enkelte kirke sendes direkte til länsstyrelsen, og behandles i de fleste saker *ikke* av kirkelige myndigheter. Stiftene, bispekontorene, har følgelig normalt ingen formell rolle i slike saker. Unntaket er å finne i Kulturmiljöförordningen § 18 der det sies at *Riksantikvarieämbetet och länsstyrelserna samråda med stiftet, om det behövs.* I praksis er det sjelden disse myndigheter vurderer at det behøves.

Den sentrale antikvariske myndighet, Riksantikvarieämbetet, har ifølge loven «överinseende» over KML og har også rett til å overprøve länsstyrelsens vedtak, dvs.

overklage vedtak til en domstol. Riksantikvarieämbetet og länsstyrelsen er selvstendige myndigheter, regulert i loven.

Kulturmiljölagen omfatter også «inventarier» og «begravningsplatser».

Vedlikehold av kirkebygg finansieres på to måter. Den grunnleggende finansieringen ligger i kyrkoavgiften som er medlemsavgiften som betales av alle medlemmer av Svenska kyrkan. I tillegg kommer den Kyrkoantikvarisk ersättning (KAE). KAE dekker bare kostnader for tiltak av kulturhistorisk art, dvs. ikke til ombygninger, tilbygg eller funksjonsforbedringer. Hvis disse siste har antikvariske elementer, kan man søke om støtte til disse.

Tildeling av KAE skjer etter et eget system som forvaltes av kirkelige myndigheter, dvs. kirken sentralt og stiftene. For å få KAE-midler må det foreligge en godkjennelse for tiltaket fra länsstyrelsen, når tiltaket er av en slik art at dette kreves. I praksis søker man gjerne både länsstyrelsen og stiftet samtidig, pga. lang saksbehandlingstid. Tildeling skjer likevel bare etter at prosjektet er godkjent av länsstyrelsen.

Kyrkoantikvarisk ersättning til Svenska kyrkan har en egen paragraf §16 i KML.

Svenska kyrkan har rätt till viss ersättning av staten för kulturhistoriskt motiverande kostnader i samband med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.

Det er Svenska kyrkan sentralt som beslutter fordelingen av KAE mellom stiftene, som igjen fordeler midler innen det enkelte stift. Søknader går derfor fra forvalterne av den enkelte kirke til stiftet, som igjen informerer kirkeadministrasjonen sentralt.

Kyrkoantikvarisk ersättning utgjør årlig 460 millioner svenske kroner. Beløpet fastsettes av Riksdagen for fem år av gangen.

Det er verdt å merke seg at det først er gjennom tildelingen av KAE-midler at kirken sentralt og bispedømmene har fått innflytelse over endringer og vedlikehold som ellers bare blir behandlet av antikvariske myndigheter.

Det enkelte bispedømme har stiftsantikvarier som hjelper menighetene med kunnskap og råd knyttet til kirkebygg og inventar. De skal hjelpe til ved forandringer i kirkerommene, at de skjer på en måte som opprettholder de kulturhistoriske hensyn.

Antall kirker med nasjonal verneverdi

	Antall	Prosent
Kirker i Svenska kyrkan (vigslede)	3400	100 %
Kirker med «allment skydd» §2	3331	97 %
«Fredete» kirker §3	2955	87 %

Kirkebyggforvaltningen i England

Regelverk for verneverdige kirker

I den anglikanske kirken, Church of England, har kirken selv det meste av ansvaret for beslutninger og antikvarisk rådgivning knyttet til alle kirkene, også de fredete. Ordningen har sin begrunnelse i *Faculty Jurisdiction Measure* vedtatt av Parlamentet 1938, og innebærer et samarbeid mellom kirken og andre myndigheter. Bakgrunnen var upassende arbeid gjort i mange kirker, med eller uten tillatelse.

Ordningen betegnes som en *ecclesiastical exemption* og gir kirken selvstendighet i kulturarvssaker. Betingelsen Parlamentet har satt for ordningen er at kirken følger samme vernepolicy som de sekulære vernemyndighetene.

Dette betyr i praksis at ekspertkompetanse innen historie, utvikling og bruk av kirkebygg, liturgi, kirkearkitektur, konservering og vern av historiske bygninger og deres innhold trekkes inn i saksbehandlingen.

Hvert bispekontor har en «Diocesan Advisory Committee» (DAC) som behandler søknader om endringer og gir råd. Komiteen ledes av en fulltids ansatt DAC Secretary som bistår menighetene med råd fra prosjektstart og til saken er ferdig for presentasjon i the DAC. DAC består av fagpersoner knyttet til de ulike sakstypene, så som liturg, organist, arkitekt, kunsthistoriker osv. Arbeidet er ikke lønnet, men medlemmene får dekket sine kostnader. Saksforberedelsene gir et attraktivt fagmiljø og nettverk for deres øvrige virksomhet. De regionale kulturminnemyndighetene er også representerte. DAC får forelagt en ferdig forberedt søknad. Er den ikke god nok, sendes den tilbake for ytterligere bearbeiding eller forslag om vedtak. Sakene som er ferdig behandlet i DAC, sendes til endelig avgjørelse hos the Chancellor, som er en selvstendig jurist knyttet til bispekontoret for å fatte beslutningene.

Saker som innebærer endringer i kirkebygg og kirkerom, begynner med at menigheten går gjennom en prosess der de analyserer det reelle behovet bak endringsønsket. De utarbeider et såkalt *statement of need*. Videre lager de et tilsvarende *statement of significance*, som beskriver kulturminnets verdier, knyttet til den endringen de søker om. Utarbeidelsen av disse dokumentene engasjerer menighet, lokalmiljø og interessegrupper, naturligvis etter sakens type og omfang. Dokumentene følger saken når den behandles i DAC.

«The Church Buildings Council» (CBC) er den lovbestemte nasjonale og overordnede enheten for kirkebygg og kirkeinventar. Denne behandler saker av prinsipielle eller spesielt vanskelig art, sendt over fra de ulike DACs. CBC er ansvarlig overfor kirkemøtet, The General Synod. CBC er et eget råd som inkluderer høyt skolerte fagfolk fra ulike disipliner. I tillegg er et eget nasjonalt korps av eksperter, ansatt på heltid, som bl.a. gir faglige råd til de forskjellige bispekontorene og utvikler veiledningsmateriale på nasjonalt nivå.

Dette juridiske systemet, som altså gjelder for Church of England, er en del av Canon Law F13, vedtatt av kirkemøtet og godkjent av Parlamentet. Andre trossamfunn som har økonomi til det, har lignende ordninger.

Sognekirkene eies av sognepresten, the vicar, som riktignok har et regelverk som regulerer eieforholdet. Menighetsrådet, the Parochial Church Council (PCC), er ansvarlig for vedlikehold, reparasjoner og forbedringer av kirkebygget. Den enkelte menighet står for sin egen økonomi. Dette betyr at det i utgangspunktet ikke er noen finansiell støtte fra stat eller kommune. Siden Church of England ikke har noe medlemsregister, har de heller ingen medlemsavgift eller kirkeskatt. PCC er ansvarlig for å skaffe penger til vedlikehold og drift og en rekke annet. Prosjekter knyttet til kirkebygg og inventar blir derfor egne økonomiske prosjekter der man lager lokale kampanjer og innsamlinger, søker private fonds, offentlige tilskudd og mottar donasjoner. Dette skaper en tettere forbindelse med lokalsamfunnet, der de færreste vil at kirkebygget skal forfalle eller gå tapt.

PCC betaler også *the share* til bispedømmet, som betaler presten, vedlikehold av presteboligen og bispedømmets kostnader. England har en rekke offentlige og private fonds der man kan søke midler, men tendensen er at de kirkelige formålene stadig oftere må søke i konkurranse med andre ikke-kirkelige kulturminner.

Antall kirker med nasjonal verneverdi:

	Antall	Prosent
Grade I listed	4.300	27 %
Grade II* listed	3.700	24 %
Grade II	4.300	27 %
Ikke fredete	3.400	22 %
Sum	15.700	100 %
Fredet av totalt antall kirker	12.300	78 %

Det totale antall varierer noe, avhengig av hvem som konsulteres, men dette er likevel så store tall at volumer og prosenter er troverdige.

Grade I listed, er høyeste kulturminneverdi. Disse får «strengest» antikvarisk behandling. Grade II* (grade two star) ligger nær opp til Grade I, men når likevel ikke så høyt opp og grade II er laveste fredningsgrad.

En oversikt viser også at 1.900 kirker ligger i byene, 4.800 i forstedene og 9.000 på landet. 91 % av kirkene på landet er fredet, 63 % av de i forstedene og 55 % av de som ligger i byene.

Antall kirker pr bispedømme varierer mye, men det ligger i snitt på 393, med Oxford på topp med 810 kirker.

Klassifiseringen nedenfor, fra 2017, viser kirkene etter alder/periode. Den er ikke fullstendig, men gir likevel en pekepinn på sammensetningen.

Kirker klassifisert etter alder:

Periode	Antall kirker
Early Medieval	141
Medieval	5034
Post Medieval	585
Victorian/pre WWI	2599
Modern	1279
Sum	9638

Danmark

Regelverk for verneverdige kirker

De danske kirker er selveiende, dvs. de tilhører verken sognet eller staten. Denne ordningen ble lovmessig stadfestet med *tiendeaflysningsloven* av 1903, innført over hele landet 1908-18. Tidligere hadde en såkalt kirkeeier forvaltningsretten over den lokale kirkeskatten.

Det nåværende forvaltningssystemet for kirkebygninger går tilbake til 1922, dvs. bare få år etter at *naturfredningsloven* og *bygningsfredningsloven* ble innført, i 1917 og 1918.

Det er menighetsrådet som har ansvaret for kirken og kirkegården. Det velger også sin lokale kirkeverge.

Kirker og kirkegårder omfattes *ikke* av den alminnelige fredningslovgivningen og de krav som denne lovgivningen stiller i forbindelse med bruk, vedlikehold og endringer av fredete bygninger og arealer. Bare kirker som er tatt ut av bruk kan fredes etter kulturminnelovgivningen.

De kirkelige kulturverdiene sikres gjennom den kirkelige lovgivningens bestemmelser og godkjenningprosesser. Allerede i §1 i *Lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde* står det at lovens formål bl.a. er *at sikre, at der ikke sker en forringelse af de kulturværdier, der er knyttet til kirkebygninger og kirkegårde.*

I praksis betyr dette at «istandsetting» av alle kirker over 100 år skal godkjennes av stiftet. Godkjenningssprosessene involverer bl.a. vurderinger av relevante sakkyndige. Det er et godt og profesjonelt konsulentkorps som stiftet benytter og som menighetene også kan benytte, avhengig av de aktuelle sakstyper.

De kirkelige myndigheter (hovedsakelig de ti stiftene) fatter vedtak i alle saker i alle kirker av alle aldre, dvs. når sakene handler om annet og mer enn alminnelig vedlikehold. Stiftene trekker konsulentene inn i nesten alle saker. Nationalmuseet (som har hele Danmark som sitt arbeidsfelt) trekkes alltid inn når det dreier seg om bygninger eller inventar på over hundrede år. De kongelige bygningsinspektører (som er fordelt på et skiftende antall

inspektorater) konsulteres i stort sett alle saker, kirkegårdskonsulentene (som er knyttet til stifterne), orgelkonsulentene (som der er to av, en i øst og en i vest), klokkekonsulenten samt varme-, energi- og klimakonsulenten konsulteres i alle fagrelevante sager.

Nationalmuseet og de kongelige bygningsinspektører er ekspertene når det dreier seg om hhv. antikvariske og arkitektoniske spørsmål, men begge disse institusjoner har mange andre oppgaver enn å besvare spørsmål om istandsetting og fornyelse av kirker. De kongelige bygningsinspektører har i mange år hørt under Boligministeriet, men er nettopp blitt overført til Slots- og Kulturstyrelsen. Det er p.t. fire inspektorater, dvs. at to av de nåværende kongelige bygningsinspektører dekker tre stift hver, mens de to andre dekker to. Alle de andre konsulentene gjør konsulentjobben i tillegg til deres alminnelige jobb. Kulturministeriet betaler *Nationalmuseet* og *De kongelige Bygningsinspektører* for de tjenester de gjør for kirkebyggene. Kirkeministeriet betaler de øvrige konsulenter.

Utgiftene til restaurering dekkes delvis av den lokale kirkeskatten og delvis av tilskudd utenfra. Alle medlemmer av den danske folkekirke betaler en viss kirkeskatt (ca. 1%). Staten gir et generelt tilskudd hentet fra de alminnelige skatter. Stifterne har en stor sum penger, som er kommet inn via fortrinnsvis betalinger for gravsteder, og som de enkelte menigheter kan låne av etter godkjenning fra prostiene og betale tilbake over den lokale kirkeskatten. Siden det er ganske stor forskjell på de enkelte prostiers økonomi, søker mange menighetsråd om fondsstøtte til særlig store restaureringsoppgaver og nyanskaffelser. Kirkeministeriet har også et eget fond, som én gang i året betaler for istandsettingsoppgaver over hele landet. De oppgaver støttes, velges ut i samråd med Nationalmuseet, for å sikre, at pengene går til de som har størst behov.

Antall kirker:

Periode	Antall kirker
Middelalder (frem til 1536)	1740
1500-tallet (etter 1536)	13
1600-tallet	19
1700-tallet	20
1800-tallet	181
1900-tallet	402
2000-tallet	11
Sum	2386

Noen refleksjoner rundt forvaltningen i de sammenlignede landene

Sammenligningen av forvaltningen av kirkebygg i Norge og våre naboland viser store forskjeller mellom landene imellom. Landene har ulik kirke-, bygnings- og juridisk historie og forskjellig lovverk. Dette påvirker naturligvis forvaltningssystemene. Kjernen er likevel at kirkebyggene i alle land regnes som kulturminner av stor nasjonal betydning.

Prosentdelen av vernede kirker varierer fra land til land. Dette reflekterer de nasjonale vernemyndighetenes verdsetting av disse kulturminnene. Hvordan vernet gjennomføres, dvs. hvilket lovverk som benyttes, er forskjellig, men det er utenfor enhver tvil at landenes intensjon er en høy grad av vern av kirker som kulturminner.

Mange europeiske land har langt flere erklærte kulturminner, i form av bygninger, enn Norge. Her i landet sies det derfor at «siden Norge ikke har slott og borger, er kirkebyggene desto viktigere». Likevel er prosentvis færre norske kirkebygg vernet enn våre nabolands.

Alle land i sammenligningen har relativt omfattende saksbehandlingssystemer for å sikre de kirkelige kulturminnene. Bakgrunnen for dette er deres betydning for nasjonen og trossamfunnet.

I Danmark er det kirken gjennom stiftet, som fatter vedtak om hva som kan gjøres i kirkene, utover ordinært vedlikehold. Vernet er sikret gjennom kirkeloven. Staten bidrar med høyt skolerte fagfolk for å sikre vern og kvalitet.

I England er bispekontorene sterkt involverte i rådgivning, saksforberedelser og behandling. Unntaket fra det ordinære kulturminnevernets lovverk, gir kirken stor innflytelse, men vedtakene fattes av en selvstendig jurist.

I Sverige er det kulturminneloven som verner og det er statens etat ved länene som fatter vedtak. Kirken kan kun påvirke gjennom prioriteringer i forbindelse med kyrkoantikvarisk ersättning. Bispekontorene har imidlertid egne rådgivere som betjener lokalkirkene.

I Norge er vernet for de fleste kirker sikret gjennom biskopens vedtak etter kirkeloven, etter rådgivning fra kulturminnemyndighetene. For et fåtall kirker, de fredete, fatter vernemyndighetene vedtak. Biskopens, og bispekontorets, relevante kompetanse blir derfor svært viktig.

Det er stor forskjell på den økonomiske situasjonen for kirkebyggene i de forskjellige land. På den ene siden har Sverige en Riksdag som erklærer at kirkebyggene har så stor betydning for landet at man på nasjonalt plan bevilger 460 millioner SEK hvert år til dekning av antikvariske ekstrakostnader, mens man i England, på tross av svært høy kulturminneverdi, ikke har noen faste offentlig tilskudd. Danmark har ulike finansielle kilder og det generelle inntrykket er at kirkene er i god stand. I Norge er det riktignok et betydelig vedlikeholdsetterslep, men gjennom de økonomiske bindingene til kommunen, har man fremdeles en stødig om enn ikke solid nok, finansiering.

Tematikken *kirker som går ut av bruk som sognekirker* er ikke tatt med i presentasjonene. Dette er imidlertid et tema med økende aktualitet, også i Norge. Grunnen er generelt økt

sekularisering, endret livsstil og trospraksis, og lavere oppslutning om kirkene i de aktuelle landene.

Kirkebygg er en mangfoldig ressurs. De er synlige tegn på et lokalsamfunn, de er synlige vitner om tro og trospraksis, de er samlingspunkter for alle som tilhører trossamfunnet, de er offentlige bygninger der alle har tilgang, og de er i forskjellig grad kulturminner av stor betydning.

På den ene side reiser temaet kirker som tas ut av bruk spørsmål om det er riktig at trossamfunnet skal ivareta disse kirkebyggene, når man ikke har «bruk for» dem lenger. På den andre side kommer spørsmålet om det er mulig å finne annen bruk som kan fremme kirkens formål eller understøtte lokalsamfunnet som fellesskapsbygg.

I England stenges og selges det mange kirkebygg hvert år, men antallet kirker som går ut av bruk av de som er i den anglikanske kirkens eie, er prosentvis *ikke* alarmerende høyt. I den anglikanske kirken har Churches Conservation Trust siden 1969, på vegne av staten og kirken, hatt ansvaret for de viktigste kirkelige kulturminnene som har gått ut av ordinære bruk. I dag forvalter de ca. 360 kirkebygg over hele England, hvorav de fleste ligger på landet. Disse kirkene vedlikeholdes og brukes på forskjellige vis, av og til også til kirkelige handlinger.

6.4 Kirkeantikvariske fagressurser i Norge

I forvaltningen av den kirkelige kulturarven er det mange aktører med ulike roller. Skal denne kulturarven ivaretas på en troverdig måte, må spørsmålet om antikvariske fagressurser stå sentralt.

Selv om rollene er forskjellige, forventes det at alle aktører har en grad av fagkunnskap om kulturarven. Det følgende gir en rask oversikt over antikvariske fagressurser knyttet til forvaltningen av kirkebyggene.

Generelt kan aktørene deles inn i følgende grupper:

- Tiltakshaver/eier og forvalter: Menighetsråd/prest og kirkelig fellesråd/kirkeverge.
- Utførende: Firmaer med håndverkere og konservatorer som utfører arbeidet på bygg eller objekter.
- Rådgivere: Firmaer som gjør tilstandsvurderinger, kartlegger historikk og kulturminneverdier, prosjekterer løsninger, gjør anskaffelser og følger opp utførende.
- Forskningsmiljøer og museer: Universiteter, museer, uavhengige forskere og tradisjonshåndverksmiljøer.
- Myndigheter: Riksantikvaren, fylkeskommuner, biskop/bispedømme.

Tiltakshaver/eier: Det er sognet som eier kirkebygget. Dette er representert av menighetsråd og fellesråd. Menighetsrådet er sammensatt av valgte representanter fra menigheten. Medlemmene har ofte en generell interesse for fagfeltet, men bare sporadisk spesifikk kompetanse. Tilsvarende er det bare unntaksvis at et fellesråd, som også er et valgt

organ, har kulturarvskompetanse. Ofte har det en god, generell bygningskompetanse. I fellesrådets ansvar inngår ivaretagelse av både bygningen og dens kulturarvsverdier.

Utførende: Utførende firma må ha relevant kompetanse og erfaring fra det aktuelle fagområdet for det enkelte prosjektet. En del firmaer har spesialisert seg på denne type oppdrag og sitter med nøkkelmedarbeidere med høy kompetanse. Dessverre blir oppdrag av og til tildelt hovedsakelig på grunnlag av pris og til foretrengsel for riktig kompetanse.

De gamle kirkebyggene ble bygget med andre materialer og håndverksteknikker enn de vi bruker i dag. Ved vedlikehold av de kirkelige kulturminnene skal arbeidet gjøres i tråd med antikvariske prinsipper, som innebærer at man spiller på lag med byggets tradisjoner og teknikker.

Gjennom arbeidet med de gamle byggverkene holdes kunnskap om tradisjonelle byggeteknikker og håndverk ved like. Det dreier seg blant annet om tømmer-, murer-, glassmester-, blikkenslager-, maler- og smedfagene, men også fag knyttet til inventar som sølvsmeder, gjørtlere, tekstilkonservatorer og andre. Siden moderne byggverk sjelden tar i bruk de gamle teknikkene, er det svært begrenset hvor mye av dette det blir undervist om gjennom håndverkernes grunnutdanning. Det er imidlertid bygget opp egne bachelorutdanninger innen tradisjonelt bygghåndverk, men minst like viktig er den praktiske treningen som håndverkere får gjennom arbeid med gamle byggverk.

Ivaretagelsen av tradisjonshåndverket har stor verdi i seg selv. Det er også en forutsetning for at vi skal kunne ta vare på gamle bygg på en god måte, og at det er et tilstrekkelig antall håndverkere som behersker de gamle teknikkene. Siden kirken samlet er en stor eier av slike bygg, ligger det til rette for å utvikle god bestillerkompetanse slik at prosjektene får bærekraftige og riktige løsninger og kompetente håndverkere. Den norske kirke har en viktig rolle i ivaretagelse og utvikling av de historiske bygningshåndverkene.

Rådgiverne er en uensartet gruppe. Noen rådgivere profilerer seg på kulturarvsoppgaver og består av antikvarer som er spesialister på kulturarvsspørsmål, prosjektplanlegging og gjennomføring basert på antikvarisk praksis og tekniske løsninger tilpasset historiske bygg. Andre firmaer er rådgivere på tekniske fag, uten kulturarvsbakgrunn.

Blant rådgivningsmiljøene finner vi også NIKU, NDR og KA. NIKU, Norsk institutt for kulturminneforskning, nært knyttet til Klima og miljødepartementet og Riksantikvaren, har spisskompetanse på kulturarv, konservering, restaurering og arkeologi.

NDR, Nidaros domkirkes restaureringsarbeider, er nasjonalt kompetansesenter for middelalderbygninger i stein, men skiller seg ut fra de andre rådgivningsmiljøene ved at de først og fremst har spesialisert håndverkerkompetanse og også arbeider som utførende.

KAs avdeling for kirkebygg og eiendomsforvaltning er støttet direkte av Barne og familiedepartementet for å bidra til bedre forvaltning av kirkebygg og gravplass. Kjernen i arbeidet er Kirkebyggdatabasen som er en sentral fagressurs for alle som arbeider med kirkelig kulturarv, fra lokalt til nasjonalt nivå. Den inneholder tekniske data, fotografier og vedlikeholdsdata knyttet til kirkebyggene. Her oppbevares også menighetsrådenes

registrering av kirkeinventar. Kirkebyggdatabasen er utgangspunktet for statistikk og beregninger knyttet til kirkene.

KA har kompetanse spesielt i videreutvikling av nye tekniske løsninger særlig innen sikring og klimaspørsmål.

Rådgivende myndigheter i denne type spørsmål er først og fremst Riksantikvaren, som i mange år har vært normgivende for kulturarvskompetansen. Med endringene i den offentlige kulturminneforvaltningen bygges den sentrale rådgivende funksjonen ned og overføres til fylkeskommunene. Riksantikvaren har beholdt funksjon overfor kirkene inntil videre. I dag gir fylkeskommunene råd knyttet til kirkens omgivelser, men bare unntaksvis på selve kirkebygget. Fylkeskommunens kompetanse på spesifikke kirkeantikvariske spørsmål er tilfeldig og som regel lav. Den generelle kulturminnekompetansen hos fylkeskommunene varierer, men er jevnt over høy.

Bispekontorene har i tillegg til myndighetsoppgaver nevnt nedenfor, også rådgivende oppgaver. Kirkerådet som har en faglig støttefunksjon overfor bispekontorene og fellesrådene, har en arkitekt og en rådgiver for kulturarv.

Forskningsmiljøer og museer: Ved forskjellige institutter ved universiteter og høyskoler produseres det kunnskap om den kirkelige kulturarven på høyt akademisk nivå. Universitetene driver også universitetsmuseer med kirkelige samlinger. Som regel er kunnskapsproduksjonen svært avhengig av den enkelte forskers preferanser, men interessen for kulturarv generelt, og i noen grad kirkelig kulturarv, er voksende. Det er også viktig å nevne at lokalmuseer, NIKU og uavhengige forskere bidrar til dette feltet.

De nasjonale og regionale kulturhistoriske museene har kirkesamlinger med betydelig kulturarv fra middelalder og frem til 1800-tallet. To av de viktigste samlingene, Norsk folkemuseum i Oslo og Vitenskapsmuseet i Trondheim, er imidlertid stengt for publikum, mens den faste utstillingen på Kulturhistorisk museum i Oslo er under demontering. Det er bare Kirkekunstutstillingen ved Universitetsmuseet i Bergen og kirkeutstillingen ved Norges arktiske universitetsmuseum i Tromsø som holder åpent for publikum. Universitetsmuseet i Bergen har en aktiv forsker dedikert til kirkelig kulturarv.

Det produseres også kunnskap gjennom utførende fagmiljøer. Kunnskap som fremkommer gjennom samarbeid mellom akademikere og utførende håndverkere, er ofte viktig i tilfeller der kunnskap og teknikker er gått tapt.

Myndigheter: Riksantikvarens rolle som rådgiver er beskrevet over. Flere av de samme rådgivere fatter også vedtak, som myndighet. Den antikvarisk faglige kompetansen er høy. Det samme gjelder kompetansen knyttet til vern av den kirkelige kulturarven. Det er imidlertid behov for en bredere kompetanse knyttet til aktuelle behov og videreutvikling av kirkebygg. Dette er særlig kritisk for forvaltning av middelalderkirkene, der Riksantikvaren er selvstendig myndighet.

Biskopen fatter vedtak som har stor betydning for kulturminnene. Hvert bispekontor har en saksbehandler på saksområdet, men kulturminnefaglige spørsmål utgjør bare en prosentdel av stillingen. Saksbehandleren har bare unntaksvis formell kompetanse på

kulturarvsspørsmål og andre relevante fagområder. Imidlertid er Kirkerådet rådgivende instans for bispekontorene. Kirkerådet har kompetanse på byggfaglige spørsmål gjennom sin rådgivende arkitekt. En rådgivende kulturarvsfaglig enhet er under oppbygging.

Siden kulturminneloven ikke gir beskyttelse til løse kulturminner, og følgelig mange av de liturgiske gjenstander som benyttes under gudstjenestelige handlinger, vil biskopens kontor være svært viktig for forvaltningen av denne delen av kulturarven. Spesialkompetanse på dette området er svært varierende.

6.5 Kirkeantikvarisk kompetansebehov

Begrepet *kirkens kulturarv* favner bredt både i innhold og funksjon. For kirken er det viktig å se på kulturarven både som historiske dokumenter og bygninger med en egenverdi, og som kilde til ny kunnskap og forståelse for troshistorie, teologi og funksjon gjennom tidene, og enda lenger: som kilder til rikere opplevelser og nytenkning. For å kunne utnytte kulturarven som ressurs kreves det kompetanse. Det vil si teoretisk og praktisk kunnskap om den kirkelige kulturarven og om hvordan den kan utvikles videre.

Den samme kompetansen er avgjørende i møtet med den offentlige kulturminneforvaltningen. Den er forutsetningen for å kunne møtes som likeverdige parter. Den norske kirkes behov for kompetanse på kulturarvsområdet går lenger enn kulturminneforvaltningens behov, fordi kirken også har ansvar for økonomi og løpende drift på den ene side og ivaretagelse av dagens og morgendagens bruksbehov på den annen.

Den norske kirke ser kulturminnemyndighetene som en ressurs og anerkjenner deres oppgaver og rammer. Kirken ønsker tett samarbeid og vil bidra til at myndighetskrav oppfylles. Dette er kirkens ansvar og plikt som forvalter av den nasjonale kulturarven. Men Den norske kirke har også et annet mål: Å være en bekjennende, misjonerende og åpen kirke som skal tjene sitt oppdrag i verden. Til det formålet trengs det også historiske kirkebygg som fungerer godt i samtiden.

Kirken som enhetlig, nasjonalt trossamfunn og som lokal eier og bruker av kirkebyggene, må tenke fremover. Et kirkebygg har en høy verdi og et stort potensial på mange områder, men utgjør også store økonomiske og kulturelle forpliktelser. Dette betyr at det kan være et misforhold mellom det nåværende bruksbehov og den økonomiske evnen til å holde kulturminnet i god stand. Det kan også oppstå et misforhold mellom den bruk som er mulig innenfor de grenser antikvariske retningslinjer setter og menighetens bruksambisjoner. Kirken har i slike tilfeller ansvar for å bidra til å finne løsninger som balanserer historiske verdier mot bruksverdier. Det krever kompetanse.

Kompetanse betyr kunnskap, både teoretisk og erfaringsbasert. Kompetanse er også evnen til å kombinere disse to kunnskapskildene i møte med konkrete utfordringer. Den antikvariske kompetansen vi trenger i Den norske kirke leveres ikke ferdig fra noe utdanningssted. Relevant studiebakgrunn kan være kunsthistoriker, arkitekt, håndverker, konservator, kirkehistoriker, liturghistoriker eller kulturminneforvalter. Evnene til å vurdere verdier og løse problemer på en god måte krever en tverrfaglig innstilling og læring på tvers av fagdisipliner. En god antikvar er en spesialisert generalist. Det forutsetter at Den norske

kirke etablerer et fagmiljø som nettopp er innrettet for å løse kirkens utfordringer. Det gjøres ved å rekruttere tverrfaglig og lage en arena for gjensidig læring og utvikling.

Et kirkeantikvarisk fagmiljø må mestre sammensatte oppgaver som:

- å oppfylle kulturminnefaglige idealer og krav
- å følge offentlige lover og regelverk
- å bidra til at kirkebyggene er hensiktsmessige og relevante for sin primærfunksjon

Det krever kompetanse av ulike typer:

- Kompetanse i drift og vedlikehold av historiske bygninger
- Kunnskap om aktuelt lovverk og andre formale rammer for arbeidet
- Kunnskap om kulturminneverdier og kirkenes kulturhistorie
- Kunnskap om liturgi og annen kirkelig bruk

Bredden i den relevante kompetansen viser tydelig behovet for tverrfaglighet. Bare gjennom å sette sammen et godt lag av folk med ulik fagbakgrunn er det mulig å dekke hele dette feltet på en god måte. Det er også avgjørende å etablere et godt samspill med tilgrensende fagressurser i og utenfor Den norske kirke, som teologer, historikere og jurister.

På alle nivåer kreves en bred kompetanse for å være en god veileder og diskusjonspartner og for å fatte gode vedtak eller klageavgjørelser. Ofte vil rett ambisjonsnivå være å ha god bestillerkompetanse. Det vil si oversikt over fagfeltet og kunnskap om hvor spisskompetansen finnes. For å løse spesifikke problemer innenfor temaer som ENØK, universell utforming, brannsikring etc., må man i tillegg til kompetanseoppbyggingen innad i kirkeorganisasjonen trekke på eksterne fagmiljøer.

Kompetanse i drift og vedlikehold av historiske bygninger

- Rutiner for vedlikehold og renhold
- Løpende og systematisk tilstandsvurdering
- Gjennomføring av enkle vedlikeholdstiltak
- Budsjettering og finansiering av større tiltak
- Bestillerkompetanse for større tiltak
 - Generell fagkompetanse i relevante bygningsfag
 - Leverandørnettverk (håndverker- og rådgivermiljøer)
 - Innkjøpskompetanse
- Spesialkompetanse i bygningsfag hvor kirkene krever særløsninger, f.eks.
 - Brann og tyverisikring

- Enøk/energi
- Tilgjengelighet/universell utforming
- Historiske overflatebehandlinger (konservatorfag)
- Materialer og miljø
- Design av funksjonelle tillegg (kjøkken, ramper, toaletter, etc.)

Dette er langt på vei kompetanse som kreves for forvaltning av alle bygninger, men både kirkebygg generelt og historiske kirker spesielt stiller særlige krav. God forvaltning forutsetter erfaring bygget opp over tid.

Kunnskap om aktuelt lovverk og andre formale rammer for arbeidet

- Plan- og bygningsloven og tekniske forskrifter
- Kulturminneloven
- Kirkelige lovverk og retningslinjer
- Gravferdslov og forskrift
- Kontrakt- og innkjøpsrett

Kunnskap om kulturminneverdier og kirkenes kulturhistorie

- Vurdering av kulturminneverdier
- Prinsipper for restaurering og endringsstyring
- Arkitektur- og bygningshistorie
- Kunsthistorie og bildetolkning
- Grunnleggende kunnskap om arkeologi
- Den norske kirkes kulturhistorie
- Kirkehistorie
- Formidlingskompetanse

Også dette spesialistfeltet er sammensatt og ingen antikvar vil være spesialist på alle disse feltene. Spesielt kritisk er det å opparbeide erfaring med å løse saker som oppstår i kirker og kirkens kulturmiljø.

Kunnskap om liturgi og annen kirkelig bruk

- Teologisk forståelse av kirkerommet

- Liturgisk praksis og liturgiske tradisjoner
- Erfaring med menighetsarbeid

Det er avgjørende at et kirkeantikvarisk miljø også vet hvor skoen trykker for brukerne og kan ta utgangspunkt i deres behov i prosesser med tilpasning til dagens bruk.

Ulike roller – ulik kompetanse

Kirkens kompetansebehov avhenger av om man er på sentralt, regionalt eller lokalt nivå. Generelt må de lokale kirkeeierne ha praktisk gjennomføringskompetanse og konkret kunnskap om sine egne bygninger og kulturmiljøer, mens regionnivået og sentralt nivå kan greie seg med mer overordnet kunnskap. Forutsetningen for god forvaltning er imidlertid at alle nivåer har kunnskap om kulturminneverdier og en erkjennelse av verdibevaring som en premiss for arbeidet med bygningene.

Den lokale eierens kompetansebehov

Eieren har det direkte daglige ansvaret for kulturminnet og er den faktiske byggherre, og gjerne også utførende når arbeid skal gjøres. Kirkelig fellesråd vil, på vegne av soknet, normalt opptre som kirkebyggets forvalter, selv om menighetsrådet også har forvalteransvar. Størrelsen på fellesrådet og sammensetningen av kirkene vil avgjøre i hvilken grad dette leddet har egen kompetanse på å løse bygningsmessige oppgaver eller om det først og fremst trenger god bestillerkompetanse. God bestillerkompetanse innebærer både å kunne nok fag til å lage en god beskrivelse, kjennskap til leverandørene og erfaring med offentlige anskaffelser slik at man får rett kvalitet samtidig som lovkravene ivaretas.

På samme måte vil det variere i hvilken grad man lokalt har spesialkompetanse på kulturminnevern, men det må forutsettes en grunnleggende forståelse for feltet slik at man vet når man må søke støtte andre steder. Det er også en type bestillerkompetanse.

Like viktig som bygningskompetanse er brukskompetansen. Det må sikres at lokalt ansatte, folkevalgte og frivillige har kunnskap om sitt bygg og at endringer ikke utføres uten deres medvirkning.

Regional kirkelig kompetanse

Det regionale nivået er i dag hos biskopen. Biskopene har ansvar for å fatte vedtak med konsekvenser for kulturminneverdiene for alle ikke-fredete kirker, herunder også de listeførte. Biskopen skal også godkjenne anskaffelse og avhendelse av inventar og utstyr i alle kirker og har ansvar for å etterspørre registrering av løse kulturminner m.m.

Det regionale nivået gir også veiledning når det lokale nivået ønsker å gjøre endringer i kulturminner.

Det er mye som taler for at dette nivået også i fremtiden blir det viktigste leddet i saksbehandling av endring i kirkene. Det motsvarer fylkeskommunene som forventes å få overført kulturminnemyndigheten for kirkene. Det er avgjørende at regionalt nivå har kompetanse som oppleves som praktisk og relevant for kirkeeierne slik at de kan veilede

dem i utvikling av prosjekter og gjøre gode avveininger i saksbehandlingen. Som hovedkontakt mot kulturminneforvaltningen kan dette nivået bli kirkens viktigste instans på kulturminnefeltet. Kompetanse og kapasitet på regionalt nivå vil være avgjørende for god forvaltning av de bevaringsverdige kirkene og sterk innflytelse på de beslutninger som skal tas.

Nasjonal kirkelig kompetanse

Det nasjonale nivået har det overordnede ansvar for den kirkelige kulturarvspolitikken og følgelig ansvar for overordnet dialog med politiske myndigheter, overordnet ansvar for påvirkning av økonomiske rammebetingelser og for forhandlinger knyttet til nasjonale lovverk og myndigheter. Det nasjonale nivået har også ansvar for nettverksbygging med nasjonale kompetansemiljøer, den overordnede tenkning rundt den kirkelige kulturarven, prosesser for endring av rammebetingelser, prinsipielle retningslinjer og kulturarvspolitikk for Den norske kirke.

Det nasjonale nivået har også ansvaret for koordinering og opplæring av regionalt og lokalt nivå. Siden fagmiljøene i de enkelte regionene blir små, er dette en avgjørende funksjon. Bare gjennom å binde sammen hele den kirkelige kulturarvsforvaltningen i et nettverk vil det være mulig å bli gode nok og sikre god ressursutnyttelse.

Det nasjonale nivået vil ha en rådgivende funksjon overfor bispekontorene, men vil også være klageinstans der det fattes vedtak på regionalt nivå.

6.6 Mulige modeller for organisering

En organisering preget av en helhetlig tenkning, der alle deler henger sammen, vil være det man strever etter. Mangfoldig og solid fagkunnskap er en forutsetning for formidlingen av kulturarven, styring av endringer på bygninger og inventar så vel som det løpende vedlikeholdet av kirkene. Fagkunnskapen bygger igjen på interesse og entusiasme for byggene og deres historie, som er et resultat av at folk i og utenfor kirken ser at denne kulturarven er viktig for dem.

Kirken må ha forvaltningsmessig troverdighet overfor samfunnet som bevilger penger til vedlikeholdet og til antikvariske myndigheter som har en sterk innflytelse over rammebetingelsene. Kirkens mulighet til å få avgjørende innflytelse over egne kulturminner bygger på både kompetanse og organisering.

Organisering av forvaltningen

Den forvaltningsmessige troverdigheten ligger i etterrettelige og effektive systemer som ivaretar den kirkelige kulturarven på en best mulig måte. Dette handler først og fremst om forvaltning av kulturhistoriske og arkitektoniske monumentalbygg, som naturlig stiller andre krav til analyser, metoder og kvalitet enn ordinære bygg. Byggene er ikke bare skall, men kompliserte og levende rammer rundt kirkeliv slik det er blitt praktisert, ofte i mange hundre år, samtidig som de fortsatt er i bruk.

Det enkelte fellesråd har i dag ansvaret for kirkene i sin kommune. Det lokale eierskapet har vært sentralt i kirkens tusenårige historie i Norge. Det skaper forankring, tilhørighet og et

positivt eieforhold. Tatt i betraktning hva en kirke skal være, er dette en forutsetning for en lokal, levende kirke.

Samtidig gir det lokale eierskapet noen betydelige utfordringer. Det er stor variasjon i kommunenes og fellerådernes økonomi, kompetanse og mulighet til praktisk oppfølging. Det er også en utfordring at lov- og regelverk ikke stiller krav om standarder for vedlikehold og hyppighet for tilstandsvurderinger som kan utløse nødvendige tiltak.

Den lokale forvaltningen trenger støtte som sikrer den faglige kontinuitet og troverdighet. Dette kan være systemer som sørger for at regelmessige inspeksjoner og vedlikehold finner sted, og at de ansvarlige får opplæring og faglig bistand når dette trengs. Men kirkebyggene er ikke bare lokale. De tilhører også et og samme trossamfunn, noe som innebærer at de må ivaretas på en måte som gagnar hele Den norske kirke og storsamfunnet som også har et eierskap til kirkene som kulturminner.

Organiseringen må derfor ha øye både for det lokal og det nasjonale.

De forskjellige nivåene

Det nasjonale leddet, Kirkemøtet med Kirkerådet som sitt utøvende organ, er øverste kirkelige beslutningsorgan og har ansvar for helheten. De må ha oversikt og kompetanse som gir troverdighet overfor det nasjonale politiske miljø og relevante myndigheter, f.eks. Riksantikvaren og fylkeskommunene. Kirkemøtet vedtar internkirkelige lover og regler, som angår forvaltning av den kirkelige kulturarven, også de kulturminnene som ikke har juridisk vern. Alle ressurser bør ikke ligge i dette sentralleddet, men det har ansvar for å sikre kompetansenivået og binde ressursene sammen. For at dette skal fungere, kreves at kompetanse og strukturer forsterkes og bygges ut.

Det nasjonale leddet bistår hele organisasjonen, og har faglig og organisatorisk ansvar for regionleddet.

Regionleddet, i dag bispedømmet, er et langt mer operativt nivå, som har direkte kontakt med de lokale enhetene. Regionleddet må ha en bred kompetanse både om lover og regler og praktiske løsninger. De må være kompetent til å bistå lokalleddet ved prosjektutforming og søknader. Leddet må også ha høy kulturminnefaglig kompetanse så det kan gå i dialog og forhandlinger med fylkeskommunen i forskjellige saker. Faglig bør regionleddet være på samme nivå som fylkeskommunen når det gjelder generell kulturminnefaglig teori og praksis, samtidig som det supplerer saksbehandlingen med dybdekunnskap om kirkens kulturhistorie og praktiske utfordringer.

Et kulturminnefaglig regionalledd innen Den norske kirke må ligge under en felles ledelse for at man skal beholde en enhetlig faglig kvalitet og en felles policy. Det er naturlig at fagfolkene er ansatt og faglig ledet fra Kirkerådet, men at de sitter på regionskontorer og betjener regionen, enten denne blir bispedømmet eller en større enhet. Poenget med en slik ordning er å bygge opp et enhetlig kulturarvmiljø der man sikrer en basiskompetanse gjennom ansettelse og opplæring.

Man kan også dekke behovet for spisskompetanse innen smalere fagområder, der de forskjellige regionalleddene bygger opp forskjellig kompetanse som alle har nytte av. Dette bidrar til at den helhetlige organisasjonen dekker hele fagområdet og at enkeltleddene jobber som én enhet.

Ved plassering i ulike regioner vil man beholde nærheten til den enkelte kirke, og man kan bistå fellesråd og menighet på en effektiv og miljøvennlig måte. Ansettelse i Kirkerådet betyr også en styringsmessig fordel. Full delegering til regionene uten ansvarlig binding til sentrallet har vist seg å være en stor utfordring innen kulturminnefeltet i andre land, fordi verneideologi og policy har variert mye fra et bispedømme til et annet.

Biskopen er vedtaksmyndighet hva gjelder mange sider ved kirkebyggene, deres inventar og omgivelser. Visitasinstitusjonen er en mulighet til å styrke tilsynet med sognekirkenes antikvariske verdier. Visitasreglementene bør utvikles for å ivareta kulturminneaspektet gjennom regelmessige inspeksjoner og avdekking av bistandsbehov.

I dag er Riksantikvaren kulturminnemyndighet for kirkene. Det forventes at denne oppgaven vil bli overført til fylkeskommunene så snart et nytt rammeverk for forvaltningen av kirkene som kulturminner er lagt. Da trenger kirken et regionalt nivå som tilsvarer fylkeskommunene. Regionleddet kan være det enkelte bispedømme, men det er ikke sikkert bispedømmet er stor nok enhet for å kunne ta en slik oppgave. Fylkeskommunene tilsvarer heller ikke bispedømmene.

De lokale forvaltningsenhetene må ha riktig størrelse, slik at de har en stab som er kompetent til å forvalte de verdier de har ansvar for. Sammenslåing av forvaltningsenheter må derfor vurderes, men de må ikke bli så store at de mister eieforholdet, kunnskapen og kontakten med kirkebygget og stedet.

I organisering og kompetansespørsmål må de få faglig bistand fra regionalleddet. Det må likevel være et krav at fellesrådet har relevant kulturminnefaglig kompetanse.

Saksbehandlingsmodeller

I dag er det slik at saker som krever behandling hos antikvariske myndigheter og på bispekontorene gjerne initieres av et behov hos menigheten, evt. hos fellesrådet. Menighetens behov presenteres for fellesrådet som utarbeider en søknad som sendes videre til godkjenning hos biskop eller antikvarisk myndighet.

Sakene er ofte innom ulike rådgivere eller arkitekter. Det kan også være dialog mellom bispekontor og antikvarisk myndighet. Ikke sjelden blir sakene sendt tilbake til søker fordi søknaden ikke er godt nok underbygget, det kreves endringer eller tilleggsinformasjon. Alt dette forsinker saksgangen.

En bedre rådgivning ved oppstart av prosessene vil kunne bedre kvaliteten og gi raskere resultater. Den lokale søkeren vil kunne søke råd hos relevante rådgivere, men en mulighet til å benytte antikvarisk kompetanse i det kirkelige regionalleddet vil sikre at oppstarten, prosjekteringen og søknaden blir langt mer effektiv.

Et system som engasjerer søkeren i en grundigere gjennomtekning av behov og konsekvenser før søknaden skrives vil gi bedre avveining av behov og en tydeligere argumentasjon. Metoden er utprøvd i England og vil føre til en bedre forståelse for de ulike verdier knyttet til både virksomheten og kulturarven.

Samhandlingsmøter på regionalt plan, mellom fylkeskommunen og regionleddet/bispekontoret, vil også føre til en raskere og mer ens behandling. Det kan gjennomføres regelmessige saksbehandlingsmøter hvor kompliserte saker får en bred drøfting og enkle saker kan løses ved at vedtak fattes i møtet. Samhandlingsmøter kan også brukes til overordnet informasjonsutveksling og som forum for mer prinsipiell dialog. I møtene kan også andre relevante fagpersoner og instanser trekkes inn.

Som støtte i samhandlingen mellom kirkelige og antikvariske myndigheter foreslår vi etableringen av et *Kirkeantikvarisk råd* for drøfting av prinsipielle saker (se 7.X)

Kompetanse

Det vil ta lang tid før kirken har den kompetanse den trenger for å få en effektiv struktur som beskrevet overfor. Første trinn er å etablere de nødvendige nye stillinger og et klart mandat til å utvikle en kulturarvpolitikk og en kirkelig fagkompetanse som er i stand til å sette politikken ut i live. Forvaltning av kulturminner er uansett en erfaringsbasert aktivitet som utvikles gjennom gode og involverende prosesser.

Ansvarsoverføringen fra staten til Kirkemøtet/Kirkerådet betyr at den kirkelige kulturarven i langt større grad enn tidligere kan bli et aktivum for kirkens helhetlige strategi og arbeid. Dette knytter den kirkelige kulturarven tettere til trossamfunnet og blir ikke bare et spørsmål om byggforvaltning, vedlikehold og vedlikeholdskostnader, men også kirkelig strategi, verneideologi, kulturfag og formidling.

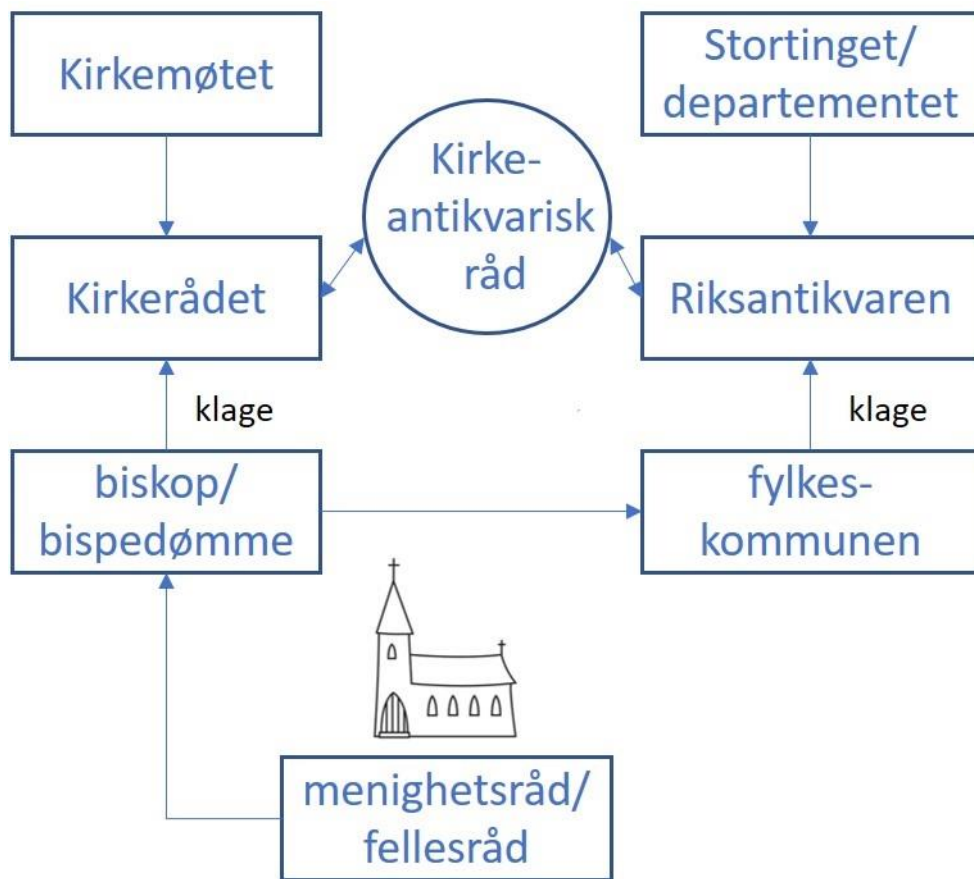
Nettverksarbeid

Spørsmålet om kompetanse handler i første omgang om styrking av egenkompetanse, men i like stor grad om hvordan man samhandler med andre miljøer i nettverk.

En viktig del av kirkens kulturarvsarbeid må være å opprette en plattform for nettverksarbeid og å knytte seg til allerede eksisterende aktører og nettverk.

Formålet med f.eks. en forskningsplattform er å samle ulike forskningsmiljøer med kirkelig kulturarvsrelatert forskning slik at kirken og de ulike forskerne får kunnskap om hvilken forskning som faktisk pågår og at kirken ser mulige synergier. I disse miljøene kan også kirken selv utvikle og påvirke forskningsprogrammer.

Videre er det behov for håndverkskunnskap knyttet til bygg fra spesielle perioder. Sjelden er dette enkeltstående tilfeller. Med oversikt over hele landets behov, vil kirken kunne knytte sammen kompetanse og støtte enkeltprosjekter som kan komme mange til gode.

Utkast til kart over saksgangen.

7. NYTT JURIDISK OG FINANSIELT RAMMEVERK RUNDT DE BEVARINGSVERDIGE KIRKENE

7.1 Innledning

Etter revisjonen av grunnloven i 2012 heter det i § 16: «*Den norske kirke, en evangelisk-luthersk kirke, forblir Norges folkekirke og understøttes som sådan av staten.*» Det er et tydelig signal om at kirken med kirkebyggene er et offentlig anliggende som har en rolle ut over å være et trossamfunn for sine medlemmer. Samtidig er Den norske kirke i mindre grad underlagt statlig styring, og fra 2017 ble den tidligere statlige delen av Den norske kirke etablert som et selvstendig rettssubjekt. Gjennom den nye trossamfunnsloven av 2020 vil Den norske kirke få ytterligere selvstendighet fra staten. Kirkemøtet får myndighet til å fastsette regler for organisering og ansvar i hele Den norske kirke, herunder regler for forvaltning av kirkebyggene som er i soknets eie. Både soknets organer (menighetsråd og kirkelig fellesråd), biskopene og Kirkemøtet får gjennom dette økt ansvar for å bidra til at kirkene blir bevart som gudshus og kulturminner og gjøre dem tilgjengelige for allmenheten.

Den norske kirke står på sikt overfor et valg om en vil arbeide for at de bevaringsverdige kirkebyggene skal være regulert av en revidert kulturminnelov og regelverk som knytter kirkene tettere til kulturminneforvaltningen eller om også disse kirkebyggene i hovedsak skal forvaltes etter regelverk fastsatt av kirkelige organer alene. Uavhengig av statlig regulering bør det være en målsetning at Den norske kirke tar en aktivt og selvstendig rolle som forvalter av kirkene som kulturminner, bl.a. gjennom oppbygging av kompetanse og fastsetting av beslutningsprosesser som sikrer at tiltak og endringer er kunnskapsbaserte og ivaretar kirkens kulturminneverdier på lang sikt. Beslutningssystemene må sikre at endringer i bevaringsverdige kirker og kirkesteder ikke skjer ut fra kortsiktige behov eller snevre interesser, men er del av en langsiktig og verdibasert forvaltning.

I rettslig forstand er kirkens styringssystem etter trossamfunnsloven av 2020 ikke lenger statlig og Den norske kirke står derfor i prinsippet overfor de samme rettslige rammebetingelser som kulturminner i privat eie. Det innebærer i utgangspunktet at grunnlaget for vern skjer gjennom kulturminneloven, og en statlig forpliktelse til å dekke hele eller deler av merkostnadene som følger av vernet (jf kulturminneloven § 15 a). Bare ca 15 % av de 1635 kirkebyggene i Den norske kirke er nå fredet etter kulturminneloven.

Kulturminneverdiene har i hovedsak vært sikret gjennom regelverk fastsatt av Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og Miljøverndepartementet, formalisert i det såkalte kirkerundskrivet (T-3/2000). Denne ordningen har nå mistet sitt juridiske grunnlag, men trossamfunnsloven av 2020 har i § 15 en bestemmelse om at staten kan fastsette forskrift om forvaltning av kulturhistorisk verdifulle kirker. De politiske signalene er at det vil bli fastsatt et forskrift som i stor grad viderefører en midlertidig ordning i tråd med dagens regelverk. Denne forskriften har i utgangspunktet vært ansett som en overgangsordning. Den norske kirke må ta stilling til om den vil arbeide for at denne forskriftshjemmelen skal danne grunnlaget for det fremtidige vernet av kirker eller om man skal arbeide for at kirkene behandles som tilsvarende kulturminner innenfor rammene av kulturminneloven.

I forbindelse med Kirkemøtets høringsuttalelse til forslag til ny trossamfunnslov i 2018 uttalte Kirkemøtet bl.a. følgende:

.... Kirkemøtet deler Riksantikvarens vurdering at lovforslaget ikke sikrer et tilfredsstillende vern av kirkebyggenes nasjonale kulturminneverdier. Kirkemøtet mener at lovforslaget i for stor grad omtaler kirkebyggene som et internt kirkelig anliggende. Kirkemøtet mener, i likhet med Riksantikvaren, at ansvaret for verneverdige kirker må gis tilstrekkelig hjemmel under kulturminneloven. Kirkemøtet mener dette er et statlig ansvar – på samfunnsfellesskapets vegne – og ikke et rent kirkelig ansvar.

Det er flere forhold som tilsier at de mest verdifulle kirkene i fremtiden bør bli forvaltet etter kulturminneloven slik Kirkemøtet konkluderte med i 2018. Fredning etter en revidert kulturminnelov vil tydeliggjøre at dette er en del av landets felles kulturarv og sikre statusen som nasjonale kulturminner på lang sikt. Et annet viktig forhold er at det bare er den merfinansieringen av kirkebyggene som er knyttet til kulturminneverdiene som ikke påvirker beregningen av tilskudd til trossamfunn generelt. Dersom kulturminnemyndighetene viderefører dagens praksis med å være fleksibel i forhold til endringer som er nødvendige for en god bruk av kirkene, vil en fredning ikke trenge å medføre større praktiske begrensninger enn det som er tilfelle med dagens listeføring.

Fredning innebærer at endringer krever godkjenning både fra biskopen og kulturminnemyndigheten. Dersom Den norske kirke bygger opp god kompetanse som er tilgjengelig på bispedømmenivå, ligger det til rette for en fleksibel og effektiv forvaltning.

Dette er bakgrunnen for delmål 3 i dette strategiforslaget:

«Den norske kirkes kulturminner skal ha et juridisk vern som reflekterer deres nasjonale verdi.»

Av dette følger at de kirkelige kulturminnene bør få sin verdi og status tydeliggjort gjennom fredning i henhold til kulturminneloven. Det fremgår imidlertid av den nylig fremlagte Kulturmiljømeldingen (St. 16 2019-2020) at dagens kulturminnelov skal revideres. Det åpner for bestemmelser med innretning og prosedyrer spesielt tilpasset kirkene. Det avgjørende er imidlertid at kirkene får en status som likestiller dem med andre kulturminner av tilsvarende verdi og et fredningsregime som er tilpasset en aktiv bruk av kirkene.

I Norge er det 1635 kirker som hører til Den norske kirke. Rundt 150 middelalderkirker av stein og 28 stavkirker og en håndfull kirker bygget mellom 1537 og 1650 er automatisk fredet. Det er cirka 14% av kirkebyggene. Legges de listeførte kirkene til, er andelen 58%. Til sammenlikning ble nesten 90% av kirkene i Sverige fredet før skillet mellom stat og kirke. Omfanget av vern i henhold til kulturminneloven vil være et svært aktuelt spørsmål også i Norge.

Uansett omfanget av fredning vil det være kulturhistorisk verdifulle kirker som ikke får nasjonal vernestatus. Kirkens kulturarv er dessuten mer enn kirkebyggene. Kulturmiljøet rundt på den ene side og kirkekunsten i kirkene på den annen, må også ivaretas på en god måte. Det gjør at en rekke virkemidler bør tas i bruk parallelt for å oppnå et samspill som kombinerer langsiktig verdisikring med praktisk tilrettelegging for aktivt kirkelig bruk. Ett viktig virkemiddel er myndigheten som er gitt til Kirkemøtet i Trossamfunnslovens § 15. Der

får Kirkemøtet hjemmel til å lage egne ordninger som ivaretar verdiene i de ikke fredete kirkene.

Juridiske virkemidler og institusjoner som bidrar til å ivareta den kirkelige kulturarven

	Kulturminne loven (fredning)	Plan- og bygningsloven	Trossamfunns loven; staten kan fastsette forskrift om forvaltning av kirker	Trossamfunns loven: kan gi hjemmel for tilleggsvern i kirkens egen regi	Gravferds loven	De kulturhistoriske museene
Kulturmiljøet på kirkested	(X)	X		X		
Kirkegården som kulturmiljø	X	X		X	X	
Kirkebygget	X	X	X	X		
Kirkens interiør	X		X	X		
Kirkens inventar	X		X	X		
Kirkekunst	(X)		(X)	X		X

Kirkens kulturminneverdier og egnet lovverk/virkemiddel. X markerer viktig rolle, (X) indikerer en viss rolle.

Godt juridisk vern er imidlertid bare halve løsningen. Det sikrer at flere stemmer blir hørt og kan gi grunnlaget for gode beslutningsprosesser, men uten solid og langsiktig finansiering har fredning begrenset nytte. Trossamfunnsloven har fastsatt prinsippet om at andre trossamfunn har rett på samme støtte per medlem som Den norske kirke mottar. For at dette prinsippet ikke skal gå ut over finansieringen av bevaringsverdige kirkebygg er det avgjørende at den offentlige finansieringen av kirkene som kulturminner kan skilles klart i fra den finansieringen Den norske kirke mottar som trossamfunn. Ordningen for offentlig finansiering av kirkens kulturminneverdier må derfor bygge på tydelige kriterier og bør organiseres som en særlig ordning.

Kommunen har ansvar for å finansiere bygging, drift og vedlikehold av kirker. Mange kommuner er ikke i stand til å bære det økonomiske ansvaret for de verneverdige kirkebyggene alene. Det tilsier at kirkebygg prioritert for vern etter kulturminnelovgivningen får en ordning for statlig merfinansiering, og at en slik ordning kommer på plass i takt med at den nye trossamfunnsloven trer i kraft.

Til tross for en utfordrende økonomisk situasjon akkurat nå, bl.a. som følge av koronakrisen, har Norge en svært solid nasjonaløkonomi som gir godt rom for å ta vare på våre viktigste kulturminner. Denne kostnaden er en langsiktig investering i minnene fra 1000 års historie. Kristningen og kirken som institusjon er en kulturell faktor som sterkt har preget nasjonens historie og gjort oss til det vi er i dag. Enten kirkebygget oppleves som et gudshus eller et levende museum, er den kulturhistoriske verdien felleskapets eie.

7.2 Juridisk vern av kirkenes nasjonale kulturminneverdier

Selv om kirkene har vært anerkjent som en helt sentral del av vår nasjonale kulturarv, er altså bare en liten andel fredet. Det skyldes at offentlige bygninger med kulturminneverdi i hovedsak er blitt forvaltet på siden av særlovgivningen for kulturminner frem til 2003, da et stort prosjekt for fredning av statens kulturhistoriske eiendommer ble igangsatt. En tilsvarende fredning i medhold av kulturminneloven ble ikke gjennomført for kirkene. Deres kulturminneverdier har hele tiden vært ivaretatt ved egne saksbehandlingsregler fastsatt i det såkalte kirkerundskrivet (T-3/2000). Dette bygger på en avtale mellom departementene med ansvar for kirkene og kulturminnevernet. Beslutningen om hvilke kirker som skulle listeføres, og gjennom det få egne saksbehandlingsregler, var basert på en større gjennomgang, hvor de mest verdifulle kirkene ble plukket ut. For disse kirkene har Riksantikvaren en obligatorisk rådgivningsrolle overfor biskopene. Biskopene har godkjenningsmyndighet når det gjelder endringer av og i kirkebygg med hjemmel i kirkeloven. På den måten ble Riksantikvarens innsats som rådgiver konsentrert om kirkene med særlig høy verdi.

Ny trossamfunnslov som trer i kraft 01.01.2021 viderefører de fleste av dagens ordninger når det gjelder eierskap, forvaltning og finansiering av kirker i Den norske kirke. Det rettslige grunnlaget for kirkerundskrivet vil imidlertid bortfalle når kirkeloven erstattes av trossamfunnsloven. Den ene bestemmelsen som omtaler kirkebygg direkte har følgende innhold:

§ 15 Kirkebygg

Kirkebyggene er soknets eiendom med mindre noe annet følger av særskilt rettsgrunnlag. Kirkemøtet gir regler om krav til kirkebygg, forvaltning av kirkebygg og tilhørende fond, kirkebyggenes inventar og utstyr, og om bruk av kirkebygg, herunder betaling for bruk.

Kongen kan gi forskrift om forvaltning av kulturhistorisk verdifulle kirker.

Første ledd tydeliggjør at Kirkemøtet kan gi regler om kirkebygg som rammer inn soknets eierrådighet. Ifølge lovproposisjonens merknad til denne bestemmelsen kan Kirkemøtet gi regler om krav til kirkebygg, forvaltning av kirkebygg og kirkefond, inventar og utstyr og bruk av kirkebygg, herunder betaling (Prop. 130 L (2018–2019)). Det er en hjemmel som kan brukes til å lage ordninger som ivaretar kulturminneverdiene og som kan gi Den norske kirke et redskap til å ta vare på verdiene i de kirkene som ikke får en nasjonal vernestatus. Hvor langt hjemmelen går, er noe usikkert, siden andre ledd er en forskriftshjemmel nettopp for å ivareta kulturhistorisk verdifulle kirker. Det er en hjemmel som er laget for å hindre at det blir et vakuum når grunnlaget for den statlige listeføringen bortfaller. I forarbeidene til loven

tydeliggjøres det at man vil vurdere kulturminneloven som det langsiktige grunnlaget for vern.^{xi}

Bestemmelsen i trossamfunnsloven gir grunnlag for at dagens kirkerundskriv i stor grad kan videreføres, eller at det etableres et nytt eget regelverk for saksbehandling for kirkebygg. Dette kan gi grunnlag for et statlig regelverk tilpasset kirkelig sektor. Et slikt regelverk på siden av kulturminneloven kan samtidig svekke grunnlaget for at kirkebygg blir anerkjent som kulturminner av nasjonal verdi på line med andre fredede bygg og anlegg. Det vil bl.a. være uheldig hvis en forskriftsregulering av kulturminneforvaltningen av kirkebygg bidrar til en oppfatning om at de kirkelige kulturminnene har en mer begrenset verdi sammenlignet med bygg som er fredet etter kulturminneloven.

Som vi har sett, har staten på grunnlag av det såkalte kirkerundskrivet bare gitt 58 % av kirkene en status som fredet etter kulturminneloven eller listeført på grunn av verneverdi. Listeføring gir et svakere juridisk vern enn fredning etter kulturminneloven. Prosedyre for utvelgelse for de som har fått status som listeført, var også mer begrenset enn det som skjer ved fredningsvedtak. Det er derfor ønskelig å vurdere både omfang, kriterier og utvelgelsesprosedyrer for de bygg som får en særlig offentlig vernestatus.

Flesteparten av de erkjente kulturminnene i Norge har vern gjennom reguleringsplan i henhold til plan- og bygningsloven (pbl). Bare et lite antall er fredet i ordets egentlige forstand. Pbl er best egnet til å ivareta bygningsmiljøer og bygningenes eksteriør og er derfor lite egnet som et hovedvirkemiddel for sikring av kirkenes verdier.

Kirkemøtet vedtok i tråd med dette i høring til trossamfunnsloven (KM 10/2018) bl.a.:
«Kirkemøtet mener, i likhet med Riksantikvaren, at ansvaret for verneverdige kirker må gis tilstrekkelig hjemmel under kulturminneloven. Kirkemøtet mener dette er et statlig ansvar – på samfunnsfellesskapets vegne – og ikke et rent kirkelig ansvar.»

Det kan innvendes at juridisk vern av kirkene vil føre til begrensninger i selvråderetten og noen ganger kan være til hinder for tilpasning til ny bruk. Fredning medfører også tyngre godkjenningssprosedyrer og et byråkratisk merarbeid, og medfører at både biskopene og kulturminnemyndighetene må godkjenne endringer av de aktuelle kirkebyggene. Utvalget støtter likevel etter en helhetsvurdering Kirkemøtets konklusjon om å gå inn for vern ihht kulturminneloven. Fordelene over tid forventes å bli større enn ulempene, forutsatt at vernet følges opp med en langsiktig og tilstrekkelig ordning for kommunal grunnfinansiering og statlig merfinansiering av de vernede kirkene. Det er også en forutsetning at lovverket og kulturminneforvaltningen tar tilstrekkelig hensyn til kirkebyggenes særpreg når det gjelder bruk og forvaltning, og at det legges til rette for gode og effektive prosesser som involverer kirkelige instanser som en likeverdig part. Dette vil kreve at Den norske kirke på ulike nivå har en organisasjon og fagkompetanse som kan inkludere kulturminnehensyn som en del av en helhetlig bygg- og eiendomsforvaltning, slik arbeidsgruppen har beskrevet i kapittel 6.

Kulturminneloven

Kulturminneloven (kml) har en vid formålsparagraf, men i praksis brukes den til å ta vare på kulturminner som tilskrives nasjonal verneverdi. Riksantikvaren har det overordnede ansvaret for forvaltning i henhold til kulturminneloven. Førstelinjeforvaltningen av de fleste

typer kulturminner har i lang tid vært delegert til fylkeskommunene, og fra 01.01.2020 er ytterligere oppgaver overført fylkeskommunene. Det gjelder i første omgang ikke kirkefeltet. Grunnen er i hovedsak at vesentlige forhold når det gjelder forvaltning og finansiering av kirkebygg har vært behandlet av Stortinget våren 2020 (trossamfunnsloven og Stortingsmeldingen om OVF). Ut fra tankene bak delegeringen av oppgaver til fylkeskommunen er det grunn til å forvente at også kirkene vil bli overført fra Riksantikvaren når det framtidige forvaltningsregime for kirkene er endelig avklart. Tidligere erfaring med delegering av statlige oppgaver tilsier at det *kan* føre til økt oppmerksomhet og større ressurser til kulturminnefeltet.

Stortingsmelding 16 (2019-2020) *Nye mål i kulturmiljøpolitikken* som ble lagt frem av Klima- og miljødepartementet 24.04.2020 bebuder at det skal utarbeides et forslag til en ny kulturmiljølov. Det legger grunnlaget for en effektiv verneprosess som kan gi kirkene nasjonal kulturminnestatus uten at det må fattes vedtak kirke for kirke. En ny lov kan også gi rammene for effektiv samhandling mellom kulturminnemyndighetene og kirkens organer.

Siden vi ikke vet noe om innretningen av en ny lov, må vi ta utgangspunkt i dagens bestemmelser. Kulturmindeloven inneholder ulike hjemler for vern, men felles for alle er at de kan betegnes med samlebegrepet «fredning». De fredningshjemlene som er aktuelle for kirkelige kulturmiljøer og kirkebygg er:

§ 4 Automatisk fredning før 1537

§ 4 Automatisk fredning ved erklæring for stående byggverk før 1650

§ 15 Vedtaksfredning for alle kulturminner uavhengig av alder

§ 22 a Fredning av byggverk og anlegg i statlig eie er også interessant i kirkesammenheng. Ikke fordi den kan brukes til å ta vare på kirkene som ikke lenger er i offentlig eie, men fordi den bygger på en forenklet fredningsprosess som kan være formålstjenlig også ved massefredning av kirker.

Kulturmindeloven gir vedtaksmyndighet til Riksantikvaren eller fylkeskommunene. Instansen over er klageorgan. For vedtak fattet av Riksantikvaren er det Klima- og miljødepartementet som er klageorgan.

§ 4. Automatisk fredete kulturminner

Følgende kulturminner fra oldtid og middelalder (inntil år 1537) er fredet:

Boplasser, huler, hellere med spor etter folk som har holdt til eller arbeidet der, hus- eller **kirketufter, kirker**, hus og byggverk av alle slag, og rester eller deler av dem, gårdshauger, gårds- og tunanlegg og andre bebyggelseskonsentrasjoner som stapelplasser og markeds plasser, byanlegg og liknende eller rester av dem.

Automatisk fredet er de til enhver tid erklærte stående byggverk med opprinnelse fra perioden 1537-1649, dersom ikke annet er bestemt av vedkommende myndighet. § 15 tredje og fjerde ledd får tilsvarende anvendelse for automatisk fredete byggverk fra perioden 1537-1649. Dispensasjon fra fredningen kan skje etter § 15 a.

§ 15. Fredning av bygninger, anlegg m.v. fra nyere tid

Departementet kan frede byggverk og anlegg eller deler av dem av kulturhistorisk eller arkitektonisk verdi. Fredningsvedtaket omfatter fast inventar (skap, ovner m.v.). Når særlige grunner tilsier det, kan også større løst inventar medtas. I slike tilfeller må hver enkelt gjenstand særskilt spesifiseres.

Byggverk og anlegg som kan fredes etter første ledd er bl.a. kulturminner som nevnt i § 4 første ledd bokstavene a til j uavhengig av alder, særskilte anlegg som parker, hageanlegg, alleer mv. og offentlige minnesmerker og andre steder som viktige historiske minner knytter seg til. Fredningen kan omfatte naturelementer når de bidrar til helheten i parker, hageanlegg, alleer mv.

(§ 15 forts) I fredningsvedtaket kan departementet forby eller på annen måte regulere alle typer tiltak som er egnet til å motvirke formålet med fredningen.

Dersom det i fredningsvedtaket ikke er gitt nærmere regler om fredningens innhold, må ingen rive, flytte, påbygge, endre, forandre materialer eller farger eller foreta andre endringer som går lenger enn vanlig vedlikehold. Tiltak ut over dette krever tillatelse av vedkommende myndighet etter § 15 a. Dette omfatter også fast inventar.

§ 19. Fredning av område rundt et fredet kulturminne

Departementet kan frede et område rundt et fredet kulturminne og skipsfunn som nevnt i § 14 så langt det er nødvendig for å bevare virkningen av kulturminnet i miljøet eller for å beskytte vitenskapelige interesser som knytter seg til det.

I fredningsvedtak etter første ledd kan departementet forby eller på annen måte regulere enhver virksomhet og ferdsel i fredningsområdet som er egnet til å motvirke formålet med fredningen. Det samme gjelder fradeling eller bortfeste av grunn til virksomhet som nevnt i første punktum.

Departementet kan i særlige tilfelle gjøre unntak fra vedtak om fredning og fredningsbestemmelser for tiltak som ikke medfører vesentlige inngrep i det fredete området.

§ 22a. Fredning av byggverk og anlegg i statens eie

Departementet kan vedta forskrift om fredning av slike byggverk og anlegg m.v. som er nevnt i § 15 og som er i statens eie. Selges byggverket eller anlegget ut av statens eie, skal fredningen tinglyses, jf. § 22 nr. 5.

Bestemmelsene i §§ 15 tredje og fjerde ledd, 15 a første ledd, 16-18 og 22 nr. 4 gjelder tilsvarende.

Fredning av område til beskyttelse av fredet byggverk og anlegg i statens eie foretas etter § 19, jf. § 22.

De fleste kirker som i dag har vern etter kulturminneloven, er automatisk fredet enten fordi de består av bygningsdeler eldre enn reformasjonen, eller fordi det er stående byggverk eldre enn 1650. Denne gruppen på ca. 185 kirker vil dermed forbli fredet uavhengig av hvilken løsning som velges for de andre kirkebyggene med nasjonal kulturminneverdi.

Fremtidig verneform

Skal Den norske kirke gå inn for et bredt vern som reflekterer kirkenes plass i den nasjonale kulturarven eller skal man arbeide for å begrense antallet fredete kirker slik at flertallet av kirkene forvaltes av kirkens organer alene?

Bare en håndfull kirker er i dag vedtaksfredet, men det er denne kategorien det vil være aktuelt å forstørre kraftig dersom man skal benytte de hjemlene som ligger i den gjeldende kulturminneloven. Bygninger og anlegg yngre enn 1649 vedtaksfredes ihht kml § 15 og miljøet rundt § 15 fredninger kan sikres ved hjelp av kml § 19. Dette er bestemmelser som er godt egnet til å ivareta et klart avgrenset kulturmiljø som en kirkegård samt kirkebygg og annen bygningsmasse. Fast inventar inngår også normalt i en slik fredning, mens større løst inventar må listes opp spesifikt. Viktig inventar som kirkesølv inngår derimot normalt ikke i en fredning. Det bør avbøtes med retningslinjer særlig tilpasset kulturminneverdiene i kirkene.

Siden antallet fredningsverdige kirker er så høyt, er det behov for en prosess som gjør det mulig å foreta en fredning ut fra en enklere dokumentasjon, f.eks. basert på en videreutvikling av innholdet i kirkebygdatabasen. Dessuten bør det utarbeides standardbestemmelser som kan benyttes i alle kirkebygg. Tilpasning til det enkelte bygg kan gjøres i den løpende forvaltningen. Det tilsier vedtak av en tilpasset paragraf som § 22 a, for å tilrettelegge for en enklere fredningsprosess. En revisjon av kulturminneloven er en god mulighet til å få utformet en forenklet fredningsprosess og forvaltningsrutiner som legger til rette for et godt samspill mellom kulturminneforvaltningen og Den norske kirke.

Den norske kirke vil kunne regne med forvaltningsmessige særordninger om den bygger opp tilstrekkelig egenkompetanse, slik Forsvarsbygg har i dag. Det innebærer delegert egengodkjenning av tiltak, f.eks. utvidet definisjon av hva som anses som vanlig vedlikehold og endringer som gjennomføres ihht omforente veiledere. Slike løsninger forenkler saksbehandlingen for alle parter og bidrar også til enhetlig saksbehandling i hele landet. Tilsvarende ordninger er allerede etablert for enkelte typer tiltak i listeførte kirker.

For å oppnå dette må Den norske kirke ha regelverk, ordninger og saksbehandlingsrutiner som ivaretar antikvariske hensyn på en kvalifisert måte. Dette stiller krav til lokal kirkebyggforvaltning, biskopenes kulturminnekompetanse og Kirkemøtets regelverktutforming. Den norske kirkes overordnede politikk må vedtas av Kirkemøtet og det vil også være effektivt med en administrativ koordinering på dette nivået. Kompetansen kan imidlertid i hovedsak plasseres på bispedømmenivå, hvor det vil være nærhet til både kirkebyggene og det mest operative forvaltningsnivået. Det er en forutsetning for en helhetlig og kompetent forvaltning av kirkens antikvariske verdier at det er et godt samspill mellom sognets organer, bispedømmenivået og Kirkemøtet. En slik løsning sikrer både lokalkirkens grunnleggende ansvar og Kirkemøtets overordnede strategiske innflytelse over disse spørsmålene, og dermed en klar forankring i kirkedemokratiet.

Et annet grep som kan sikre dialog mellom Den norske kirke og antikvariske myndigheter er etableringen av et *Kirkeantikvarisk råd*. Det er et samarbeidsorgan hvor representanter fra ulike nivåer i Den norske kirke og antikvariske myndigheter, supplert av kirkehistorisk og antikvarisk ekspertise, kan utvikle policy og drøfte prinsipielle enkeltsaker. Det vil kunne sikre gode avveininger og forebygge konflikter.

Konsekvensene av fredning ihht kulturminneloven

Mange kirkeforvaltere har i dag erfaring med ivaretagelse av fredete kirkebygg. Noen har

positive erfaringer med å få inn nyttig fagkompetanse i prosessene, mens andre har opplevelsen av å stå overfor et vanskelig byråkrati og rigiditet når det skal utvikles gode løsninger. Hva er de reelle konsekvensene av å øke omfanget av fredning vesentlig?

I utgangspunktet er kulturminnelovens innretning bruk av svært innskrenkende bestemmelser, mens det åpnes for endringer gjennom dispensasjoner. Det skal gis dispensasjon dersom de aktuelle vilkårene er oppfylt. I § 15a. heter det: «*Departementet kan i særlige tilfelle gjøre unntak fra vedtak om fredning og fredningsbestemmelser for tiltak som ikke medfører vesentlige inngrep i det fredete kulturminnet.*»

Hva som er *særlige tilfelle* og *vesentlige inngrep* må sees i lys av det enkelte kulturminnet og dets bruksituasjon. Det er avgjørende at det legges til rette for et godt samspill mellom Den norske kirke og kulturminneforvaltningen for å utvikle en forutsigbar og balansert dispensasjonspolitik som avveier ulike hensyn. Vi erfarer at Riksantikvaren de senere årene ofte har strukket seg langt for å imøtekomme eiernes bruksbehov, og har som del av sin politikk å bidra til ansvarliggjørende og involverende prosesser. Selv om dispensasjonsprosessen kan oppleves som krevende, skal den sikre en solid avveining mellom relevante hensyn og hindrer at kulturminneverdier går tapt ut i fra kortsiktige behov eller på grunn av manglende kompetanse.

Siden dagens listeføring har innslagspunkt på samme verdinivå som fredning, er det ikke vesentlig forskjell i begrensningene i fredete og listeførte kirker. Forskjellene ligger først og fremst i prosesskrav og hvem som har den endelige vedtaksmyndigheten.

En omfattende fredning som avløser en midlertidig videreføring av kirkerundskrivet som forskrift ihht trossamfunnsloven, kan legge til rette for å utforme et fredningsregime med god balanse i kompetansen hos Den norske kirke og kulturminneforvaltningen. Dette vil kunne dempe konfliktnivået og vil kunne legge opp til mer kunnskapsbasert forvaltning. Kulturminneforvaltningen arbeider med å utarbeide mer brukervennlige søknadsprosedyrer basert på elektroniske skjema og bruk av eksisterende databaser. Det vil også komme fredete kirkebygg til gode, forutsatt at man får til en god integrering med kirkebyggdatabasen både for saksbehandling og tilskuddsfordeling.

Når det skal utarbeides en ny kulturmiljølov bør Den norske kirke ta stilling til om man skal arbeide for et særskilt verneregime for kirkene, ut over det som skal til for å få en forenklet vedtaksprosess. I dag brukes fredning for å ivareta kulturminner som spenner fra fangstgroper til festningsanlegg, fra garasjer til herregårder og fra middelalderloft til 1980-tallsvillaer. I denne sammenheng skiller ikke kirkene seg ut som særlige spesielle objekter. Bruk av samme vernestatus som for andre kulturminner av samme verdi sikrer at kirkene ses som del av en større helhet og tas med i samme åndedrag som de andre nasjonalmonumentene. Det er imidlertid avgjørende å sikre god samhandling mellom Den norske kirke og kulturminnemyndighetene. Etablering av et «kirkeantikvarisk fagråd» med både liturgisk, kirkehistorisk og antikvarisk kompetanse vil kunne bidra til tverrfaglig behandling av prinsipielle temaer og spesielt vanskelige saker.

Omfang og utvelgelse for juridisk vern

En eventuell fredning av de listeførte kirkene, i tillegg til de som i dag allerede er fredet,

betyr at knapt 60 % av kirkene får fredningsstatus. I tillegg er det de siste 50 årene bygget kirker med høy nasjonal verdi, og noen som også hevder seg internasjonalt. I Finnmark og Troms, hvor svært mange kirker ble brent under krigen, er kirkene bygget etter 1945 særlig viktige. Disse nyere kirkene er ikke inkludert i dagens listeføring, men bør likevel vurderes slik at et utvalg blir inkludert i en fremtidig fredning. En samlet vurdering på kulturminnefaglig grunnlag tilsier at minimum 70% av alle kirkene fredes. I Sverige er til sammenlikning andelen 88%.

Utvelgelsen av nye fredningsobjekter vil bli en viktig prosess som i hovedsak vil måtte basere seg på de antikvariske verdsettene som blir drøftet i kapitel 4. Utvelgelsen bør involvere et fagmiljø i Den norske kirke og lokale kirkelige organer. Kirken må supplere kulturminneforvaltningens kriterier for fredning med utgangspunkt i egen historieforståelse og dermed også ivareta f.eks. hensyn til liturgi, historisk bruk og de enkelte kirkelige kulturmiljøer.

Hvorfor gå inn for fredning?

Argumentet mot fredning er først og fremst at det gir begrensinger i menighetenes og Den norske Kirkes forvaltning av kirkebyggene. Prosessene kan dessuten bli mer krevende og i noen tilfeller løsningene dyrere. På den annen side vil et bredt anlagt vern ihht kulturminneloven:

- Tydeliggjøre kirkenes verdi som sentral, nasjonal kulturarv
- Bringe bred kulturminnekompetanse inn i forvaltningen og sikre gode avveininger mellom praktiske behov og kulturminneverdier
- Legitimere en substansiell statlig merfinansiering av vedlikehold
- Styrke hensynet til de historiske kirkene i plan- og byggesaker (pbl)

Det siste blir særlig aktuelt når biskopene etter alt å dømme mister sin innsigelsesrett, siden de ikke lenger er en statlig instans. Tatt i betraktning de høye og langsiktige verdiene det er snakk om, bør Den norske kirke gå inn for vern av et bredt utvalg kirker ihht kulturminneloven. Utarbeidelsen av en ny lov gir mulighet for å utforme godt tilpasset regelverk og kriterier for utvelgelse av minst 70 % av kirkene som verneobjekter.

7.3 Sikring av lokale kulturminneverdier og løst inventar

Selv om 70 %/ av kirkene får status som kulturminner av nasjonal verdi, utgjør de resterende kirkene også betydelige lokale og regionale kulturminneverdier. Det er derfor avgjørende å slå fast at Den norske kirke her tar et helt selvstendig ansvar for å sikre disse verdien mot vilkårlig forvaltning. Det forutsetter at kompetansen om kirkene som kulturminner ikke bare bygges opp i kulturminneforvaltningen, men at kirken selv har en sterk kulturarvstrategi og utvikler solide fagmiljøer på alle nivå. Erkjennelsen av kulturminneverdier som selvstendige kvaliteter er like viktige for de kirkene som har lokal verdi, som for kirkene med eksternt juridisk vern.

Kirkerundskrivet tar høyde for verdiene i de ikke-listeførte kirkene og pålegger biskopen å ta hensyn til disse når endringer og tiltak skal godkjennes. Dersom kulturminnekompetansen

blir styrket hos biskopen ligger det godt til rette for at godkjenningsordningen kan ivareta kulturminneverdiene.

Fredningsinstituttet har svakheter når det gjelder løst inventar og immaterielle kulturarv, slik som f.eks. ringetradisjoner. Den norske kirke bør derfor vurdere egne kirkelige tiltak og virkemidler som kan supplere vernet også for bygninger som har vernestatus ihht kulturminneloven.

Det vil være avgjørende å utvikle interne prosedyrer som sikrer kulturminneverdiene og avklarer kulturminneansvaret mellom lokale, regionale og sentrale organer i Den norske kirke. Kirken bør benytte hjemlene i Trossamfunnsloven til å utvikle egne virkemidler for å ta vare på lokale kulturminneverdier, tradisjoner eller annet som ikke ivaretas gjennom fredning. Denne forvaltningen forutsetter den samme kunnskapen som kreves for god dialog med antikvariske myndigheter.

7.4 Gravplassene som kulturmiljø

De fleste norske kirkebygg på landet er omgitt av en gravplass. Det er tradisjonelt en tett forbindelse mellom kirkebygget og gravplassen, tydeliggjort i ordet «kirkegård».

De fleste kirker inngår i et kulturmiljø der gravplassen er like selvsagt som selve bygget. Mange steder er også gravplassen betydelig eldre enn kirkebygget. Som historisk felles kultsted for alle på stedet, av og til fra førkristen tid, er plasseringen vesentlig for stedsidentiteten. Gravplassenes beliggenhet og utseende varierer mye. Det handler om klima og jordsmonn, men også avstander og tradisjoner. Overalt representerer de viktig kulturhistorie.

I vår pluralistiske tid betjener gravplassen fremdeles hele lokalsamfunnet ved at folk med alle trostilknytninger gravlegges samme sted. Kirkelig fellesråd er som hovedregel kommunens gravplassmyndighet. Selv om gravplassen er for alle, uavhengig av livssyn, er den visuelle og kulturhistoriske bindingen til kirkested og kirkebygg fremdeles sterk, der disse ligger på samme sted.

Vår tids sentralisering og økt befolkningstetthet betyr et økt press på gravplassene. De vokser raskt utover sin tradisjonelle størrelse, og presset på gjenbruk av de enkelte graver øker. Begge disse faktorene akselererer endringstakten og omformer både form, størrelse og utseende på gravplassene. Gjenbruk av en grav betyr som oftest utskifting av gravminner. Gamle gravkultur går tapt fordi mange gravminner fra alle perioder destrueres.

Gravplassene i vår tid er for alle og det er en forventning om at gravplassens elementer skal være livssynsnøytrale. Det kan gå på bekostning av kulturhistorisk viktige elementer og historiske symboler.

Det middelalderske steinkorset i hjørnet av steingarden markerer den nedlagte gravplassen i Hyllestad, Vestland.

Med den store betydning gravplassene har, er det påfallende hvor svakt vern de har på nasjonalt nivå. Det finnes ingen nasjonal verneplan for ulike typer gravplasser. Uten nasjonale oversikter, mangler nasjonale prioriteringer. Vernet er lokalt og utover middelalderkirkegårdene, er vernet ikke knyttet til kulturminneloven.

Gravplassene forvaltes etter Gravferdsloven og dens forskrifter. Den omfattes også av kommunale reguleringsplaner gjennom Plan og bygningsloven. Begge disse lovverkene har en sterk lokal forankring. De gir *muligheter* for vern, men da på lokalt nivå. I kirkerundskrivet er det *henstillinger* til vern av gravminner og en rutine som pålegger gravplassmyndigheten å avklare sletting av eldre graver med fylkeskommunen. Denne bestemmelsen er bare sporadisk fulgt opp. Det er imidlertid en økende interesse i fagmiljøene for gravplassens kulturarv. Gravplassrådgiverens veileder for verneplanarbeidet i 2018 er et av flere initiativ.

Det finnes ingen oversikt over hvor mange gravplasser som har en form for vern etter Gravferdsloven eller Plan- og bygningsloven. Frivilligheten gir ikke bare fleksibilitet, men også mulighet til å heve vernet. Noen gravplasser har imidlertid gode verneplaner, laget i regi av det lokale fellesråd. En del av disse har engasjert kirkelige og lokalhistorisk miljø på stedet og derigjennom fått forankring og kompetanse inn i prosessene.

Kulturminneloven verner samiske gravplasser og gravminner eldre enn 100 år (§ 4), og middelalderkirkegårder som ikke er i bruk (§ 8), og del av middelalder- og samiske kirkegårder eldre enn 100 år som ellers er i bruk, når det på det angjeldende gravfelt ikke er foretatt gravlegginger etter 1945. (Kirkerundskrivet 3.1.1) Dette er for å verne de samiske graver og de middelalderske lagene med graver som viktig arkeologisk materiale.

Gravplasselementer over bakken som ikke er fra middelalderen, f.eks. gravminner fra de siste århundrene, vernes på middelaldergravplassene i praksis fordi fjerning ville bety

ødeleggelse av de arkeologiske lagene, eller skjemming av middelaldersk kirkebygg eller middelaldergravplass, ikke fordi de i seg selv er verneverdige etter Kulturminneloven.

Situasjonen betyr i praksis at kulturhistorisk viktige kirkegårder, her ment gravplass ved kirke, og strukturer, i form av krematorier, kapeller, murer, beplanting, oppdeling av arealer og annet, hvert år går tapt.

7.5 Sikring av kulturmiljøet rundt kirkene

De fleste kirkebygg er frittstående monumentalbygg og er reist for å være godt synlige og dominere sine omgivelser. De ligger ofte høyt og fritt i landskapet eller i tilknytning til viktig ferdselsårer som en vei eller en god havn. Kirkene er også en del av et større kirkested med gravplass, kirkebakke, prestegård og andre fellesfunksjoner som også er viktige, både i kraft av sin egenverdi som kulturhistoriske enkeltelementer, og fordi de utgjør de nære omgivelsene til kirkebygget.

Fredning kan benyttes til å ivareta historiske kirkegårder, prestegårder og liknende, men er mindre egnet til å ivareta kirkestedet slik det kan defineres ut fra en bredere kulturlandskapsanalyse. En fredning kan inneholde en sjablonmessig sikring av omgivelsene målt fra kirkens yttervegger eller utstrekningen av den historiske kirkegården. Slike bestemmelser er det allerede for automatisk fredete kulturminner hvor det er en automatisk sikringszone på 5 meter som kan utvides ved behov, etter eget vedtak. Kanskje vil den bebudede kulturmiljøloven gi bedre virkemidler for å ivareta nettopp slike komplekse kulturmiljøer som kirkesteder. Det ville være i tråd med budskapet i den nylig fremlagte kulturmiljømeldingen (St. 16 2019-2020).

En tilsvarende bestemmelse i kulturminneloven kan f.eks. bygge på 60-metersregelen i kirkeloven § 21 som forbød nybygging rundt kirker i spredtbygd område. Dette var ment som en brannsikringsregel, men økt vekt på å bevare helheten i et kulturmiljø har gjort at regelens bruk forsøkes utvidet, f.eks. for å hindre at det bygges høye siloer og store bygg i siktlinjer og tett på kirkegård og kirke, Det er avgjørende både for opplevelsen av kirkegården og kirkestedets verdighet at tilgrensende bebyggelse ikke er unødig dominerende eller skjemmende. Dagens behov tilsier en konkret avgrensning av hvert enkelt kirkested. Kirkebygg og –sted er «stedskonstituerende» elementer de fleste steder utenfor byene i Norge, og ofte også i byene.

Det vil oftest være i planprosesser ihht plan- og bygningsloven at trusler mot kirkenes omgivelser kommer opp og må avveies. Det er rasjonelt, siden hvert kirkested er unikt og krever sin egen analyse. Når kirken er fredet, følger det av dagens lovverk at dette er et hensyn som skal tillegges vekt i planleggingen. Riksantikvaren og fylkeskommunene har innsigelsesrett for å kunne stoppe planer som truer nasjonale kulturminneinteresser som ligger i kirkene. Til i dag har også biskopene hatt innsigelsesmyndighet for å ivareta kirkestedene i planprosessene på vegne av Kirkedepartementet. Innsigelsesmyndigheten er imidlertid i henhold til plan- og bygningsloven forbeholdt statlig organ og kan dermed ikke lenger ivaretas av biskopene. Enten må det ansvarlige departementet selv ta i bruk innsigelsesmyndigheten, basert på innspill fra Den norske kirke, eller så må dette hensynet ivaretas av kulturminneforvaltningen basert på hensynet til kulturminneverdiene.

For at også hensynet til kirker med regional og lokal verdi skal være sikret i plan- og byggesaker bør det arbeides opp mot Kommunal- og regionaldepartementet for å gi hensynet til kirker en større plass i plan- og bygningsloven. Et utgangspunkt kan f.eks. være å videreutvikle hjemmelen for å styre tiltak rundt kirkebygning og kirkegård, som til en viss grad ble ivaretatt med kirkelovens 60-metersgrense.

En mer direkte mulighet til å påvirke utviklingen av kulturmiljøet på kirkestedene er muligheten for Den norske kirke til å overta prestegårder og andre eiendommer knyttet til viktige kirkesteder, i forbindelse med den foreslåtte oppløsningen av Opplysningsvesenets fond. (St. 29 2018-2019).

7.6 Kommunenes ansvar for finansiering av kirkebyggene

Dagens kirkelov gir kommunene ansvaret for å sikre finansiering til forvaltning, drift og vedlikehold av kirkebygg. I ny trossamfunnslov gjeldende fra 2021 er kommunenes ansvar for å finansiere kirkebygg videreført.

På begynnelsen av 2000-tallet ble det beregnet et samlet vedlikeholdsetterslep på om lag 10 milliarder for kirkebyggene. Etterslepet var økende og forfallet var akselererende. Dette medførte stor oppmerksomhet på manglende vilje og/eller evne hos kommunene til å ta sitt ansvar for å sikre tilstrekkelig midler til kirkebygg. Stortinget etablerte bl.a. en rentekompensasjonsordning som ga en håndrekning til kommuner som ville ta i et tak for å sette kirkene i stand. De kirkelige fellesrådene ble oppfordret til bedre dokumentasjon av vedlikeholdstilstanden for å synliggjøre behovet for midler overfor kommunene. Årlig innsats har i denne perioden gått fra om lag 2-300 mill til kirkebygg, til om lag kr 600 mill i de siste tre årene. Dette utgjør en betydelig økt vedlikeholdsinnsats som har forhindret at det samlede vedlikeholdsetterslepet har økt ytterligere. Samtidig er ikke innsatsen stor nok til at vedlikeholdsetterslepet er blitt vesentlig redusert. Det er derfor nødvendig med ytterligere innsats for å bringe kirkebyggene opp på et tilfredsstillende vedlikeholds nivå. I tillegg er det behov for utviklingstiltak på kirkebyggene for blant annet å gi økt tilgjengelighet (jf. krav i diskrimineringsloven) og annen tilrettelegging for ulik bruk.

Vi viser også til Riksrevisjonens rapport «Riksrevisjonens undersøkning av vedlikehold og sikring av kyrkjebygg» fra 2011. Riksrevisjonen mente at utfordringene på området er så stort at staten bør vurdere flere nye tiltak, og de sier bl.a.: «*Riksrevisjonen meiner likevel at kyrkjebygga er så viktige for norsk kulturarv at staten må ha eit særleg ansvar for å følgje opp at bygga blir haldne ved like og sikra*». Vi kan ikke se at Riksrevisjonens understrekning av behovet for styrket statlig ansvar er fulgt opp på en skikkelig måte. Statens økonomiske tilskudd har vært beskjedent, og ingen andre statlige virkemidler er brukt overfor kommuner som har forsømt vedlikeholdet på en alvorlig måte.

Lov- og regelverk som omhandler kommunenes finansielle ansvar for kirkebygg skjeller ikke mellom ulike kategorier kirker eller ulike typer formål. Kommunenes ansvar innebærer en plikt til å finansiere hele kostnaden til et godt vedlikehold, selv om disse kostnadene kan være særlig store knyttet til at vedlikehold av fredede eller vernede kirkebygg. Vedlikehold av slike kirker vil ofte medføre betydelige merkostnader sammenlignet med nyere bygg. I

Rundskriv V-5 2002 ga daværende Kultur- og kirke departementet en beskrivelse av kommunens utgiftsansvar overfor Den norske kirke. Her heter det bl.a. følgende:

«Mange av våre kirkebygg er eldre kirker. De er konkrete uttrykk for vår kristne kulturarv, og har stor symbolkraft i lokalsamfunnet. Kirkebyggene og kirkenes inventar er ofte rike og verdifulle kulturminner. Samtidig skal kirkebygget tjene sin funksjon som kirke, som et sted for gudstjenestefeiring og kirkelige handlinger som dåp, vigslar og begravelser. Ansvar for at våre kirker holdes i hevd og tjener sitt formål, har fra gammel tid ligget til lokalsamfunnet. Kommunenes ansvar på dette området i dag viderefører kommunenes ansvar fra tidligere. Å utrede utgifter til vedlikeholdet og driften av våre kirkebygg er blant de viktigste oppgavene kommunene har på det kirkelige området. Middelalderkirker eller kirker som er fredet vil i stor grad være underlagt bestemmelser fra Riksantikvaren. Både kommunen og kirken må forholde seg til de bestemmelser av betydning for vedlikeholdet av kirkene som følger av kulturminneloven, jf. i denne sammenheng rundskriv T-3/2000 fra Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og Miljøvern departementet.»

Dette rundskrivet understreker at utgiftene som er knyttet til vedlikehold av fredede og vernede kirkebygg inngår i kommunes ordinære finansielle ansvar for Den norske kirke i hver kommune.

Kommunenes utgifter til kirkebygg og -inventar skal inngå i beregningsgrunnlag for kommunalt tilskudd til tros- og livssynssamfunn utenom Den norske kirke. Det er imidlertid fastsatt et unntak, ved at antatte merutgifter til vedlikehold av kirkebygg og -inventar med formell vernestatus, ikke skal inngå i dette beregningsgrunnlaget. Kommunens plikt til å beregne og utbetale tilskudd til andre trossamfunn vil avvikles fra og med 2021, og da vil staten sørge for en samlet utbetaling til andre tros- og livssynssamfunn. Behandlingen av trossamfunnsloven fastslo at staten vil videreføre samme prinsipp om at merkostnader ved vedlikehold og istandsetting av fredede og vernede kirkebygg ikke skal inngå i statens beregningsgrunnlag for tilskudd til andre tros- og livssynssamfunn.

Stortingets behandling av trossamfunnsloven har også videreført gjeldende ordning med kommunalt ansvar for å finansiere alt nødvendig vedlikehold og istandsetting av kirkebygg. Stortinget har imidlertid uttalt at staten vil ta et medansvar for å sikre at de store kirkelige kulturminneverdiene blir bedre vedlikeholdt og tatt vare på. Prinsippet bør være som foreslått i Stortingsmelding 29 (2018-2019) om *Opplysningsvesenets fond* og støttet i komiteinnstillingen av 24.03.20, at kommunene fortsatt bevilger grunnfinansieringen av kirkebyggenes bruk for den norske kirke og lokalsamfunnet. Statens økte innsats overfor kirkebyggene skal ikke avløse kommunenes økonomiske ansvar for kirkebyggene eller komme til erstatning for andre tiltak eller ordninger som finnes på området. Dette innebærer at kommunene fortsatt har det grunnleggende ansvar for å finansiere vedlikehold av kirkebygg, herunder merutgifter som følger av kirkebyggets kulturminneverdier.

Statens tilskuddsordninger må derfor innrettes på en måte som ikke medfører at kommunenes innsats svekkes eller avgrenses. Det er nødvendig å etablere ordninger som sikrer at statens midler kommer i tillegg til, og som en forsterkning av, den kommunale innsatsen på området. Dette kan skje bl.a. ved at statens innsats forutsetter en vesentlig

egenandel fra kommunenes side, og at tilskuddsordningen innrettes slik at den ikke «belønner» kommuner som yter lite til vedlikehold eller istandsetting av kulturhistorisk verdifulle kirker. Vi mener at staten også må vurdere andre virkemidler overfor kommuner som klart forsømmer sitt finansielle ansvar for et forsvarlig vedlikehold av sine kirker.

7.7 Behovet for statlig merfinansiering av kulturhistorisk verdifulle kirkebygg

Eierskapet og tilhørigheten til de historiske kirkene er langt bredere enn den aktive menigheten. Det er derfor rimelig at det offentlige bidrar med en finansiering av de merkostnadene til vedlikehold som er nødvendige for å ta vare på kulturminneverdiene, jf. prinsippene i kulturminneloven.

Ivaretagelse av Norges kulturhistorisk verdifulle kirkebygg innebærer imidlertid mer enn dekningen av rene tekniske merkostnader ved vedlikehold. Enkelte av de historiske kirkene ligger slik til at de ikke lenger har en menighet, mens enkelte andre kirker er så sårbare for endring at det reduserer bruksverdien. Vern gjennom kulturminneloven legitimerer et bidrag ut over den støtten Den norske kirke får som trossamfunn. Merfinansieringen av de fredede kirkene skal supplere den kommunale finansieringen og knyttes direkte til de antikvariske verdiene. Ordningen bør også kunne tilgodese andre trossamfunn og kirkeiere med tilsvarende verdifulle gudshus, slik også kirkemøtevedtaket fra 2018 slår fast. I vedtaket heter det også:

«Uavhengig av hvordan den fremtidige finansiering av Den norske kirke blir, mener Kirkemøtet at det må etableres en statlig ordning som sikrer og finansierer merkostnader til restaurering og vedlikehold av alle verneverdige kirkebygg. En statlig finansiert ordning for å ta vare på de verneverdige kirkene kan eventuelt anlegges etter mønster fra Sveriges kyrkoantikvariska ersättningen.»

Hva er behovet for merfinansiering av de fredete kirkene? Dersom den svenske ordningen overføres til norske forhold gir det et årlig bidrag på 230 millioner kroner fra staten.^{xii} Om 230 millioner årlig er tilstrekkelig på lang sikt, er vanskelig å vurdere. I følge KA bruker kommunene samlet 6-700 millioner årlig på drift og vedlikehold av kirkebyggene. Det er for lite, og har forårsaket det estimerte vedlikeholdsetterslepet på 10 milliarder kroner (Stortingsmelding 29 (2018-2019), s. 96). Om etterslepet ble innhentet og den samlede årlige vedlikeholdsinnsatsen fra kommunene og en antikvarisk merfinansiering ble økt til 1 milliard over tid, ville det ligge til rette for å etablere et bærekraftig vedlikeholdsnivå. Et mål kan være å tilføre de fredete kirkene 3-400 statlige millioner årlig på lang sikt, uten at kommunenes bidrag blir redusert. For å motvirke at kommunene trekker seg tilbake og hviler på fondet, er det viktig å sette tydelige grenser for merfinansieringen. Den må være rettet mot ivaretagelse av de antikvariske verdiene og knyttes opp til kommunal grunnfinansiering.

I tillegg til sikring av et langsiktig bidrag til dekning av antikvariske merkostnader, må det finansieres et større beløp over en tidsbegrenset periode for å ta opp etterslepet og gi et godt grunnlag for langsiktig drift av de fredete kirkebyggene, jf tidligere stortingsvedtak om et program for å ivareta de bevaringsverdige kirkene. Disse midlene må fases inn gradvis for at det skal være tid til å bygge opp kapasitet hos spesialhåndverkere og rådgivere. Rask og

kortsiktig innsats vil føre til dårlig arbeid og stigende priser. Behovet for kompetent arbeidskraft for å sette i stand kirkene på f.eks. 10 år, er svært stort sammenliknet med det norske restaureringsmarkedet. En innsats i størrelsesorden 1 milliard årlig er i dag langt mer enn markedet tåler. Det tilsier at det bør vurderes å etablere en fondsløsning som kan sikre en langsiktig effekt tilpasset kapasiteten

En hensiktsmessig oppbygging av en kontantstrøm over tid i 2020-kroner kunne f.eks. være:

100 mill	200 mill	300 mill	400 mill	500 mill	400 mill	300 mill
2021	2022	2023	2024	2025- 2034	2035	2036-

Forutsatt 3 % som langsiktig nettoavkastning vil et fond på 10 milliarder, etter våre beregninger, kunne opprettholde verdien og gi 300 millioner 2020-kroner i årlige tilskuddsmidler.

7.8 Mulig organisering av en statlig merfinansiering

Det finnes flere prinsipielle løsninger for merfinansiering av kirkene som kulturminner. For det første kan det være en ordning rettet særlig mot Den norske kirke, eller kirkene kan inngå i en allmenn ordning rettet mot gudshus av særlig kulturhistorisk verdi. For det andre kan ordningen finansieres av årlige tilskudd over statsbudsjettet eller det kan etableres et fond som er stort nok til at avkastningen av fondskapitalen er tilstrekkelig til å dekke behovet for merfinansiering. En mellomløsning er modellen til Kulturminnefondet som nå er finansiert gjennom årlige bevilgninger, men hvor den politiske forpliktelsen er styrket ved at det fremstår som et fond.

Det vil være naturlig, og dessuten en vesentlig styrke å inngå i en ordning som er rettet mot alle gudshus. Det vil gi en større sikkerhet på lang sikt og vil gjøre det vanskeligere å angripe ordningen politisk som en særordning som går på tvers av en livssynsåpen stat. Samtidig har kirkene en slik historisk betydning at de uansett videre utvikling vil være den helt dominerende gruppen blant religiøse kulturminner i Norge.

Den norske kirke bør arbeide for en finansieringsmodell som er langsiktig og forutsigbar. Den store fordelene med en fondsmodell er at den sikrer merfinansieringen på lang sikt, uavhengig av politiske prioriteringer og andre samfunnsendringer. Det er vanskelig politisk å få gjennomslag for avsetning av fondskapital, men den spesielle situasjonen ved at Opplysningsvesenets fond (OVF) er besluttet oppløst, gjør at dette likevel kan være en realistisk mulighet.

Stortingsmelding 29 (2018-2019) *Opplysningsvesenets fond* og komiteinnstillingen som enstemmig støtter hovedgrepene i meldingen, gjør OVF til et viktig element i spørsmålet om sikring av kirkens kulturminneverdier. St. 29 foreslår å oppløse OVF og overføre de kulturhistorisk mest verdifulle eiendommene til Den norske kirke. Resten av fondets verdier

forutsettes overført til staten, men øremerket for vedlikehold av de bevaringsverdige kirkene. Dette forslaget fikk tilslutning fra Stortingets flertall.

Den norske kirke er positiv til at verdiene fra OVF på denne måten tilfaller kirkefeltet. Innretningen mot kirkene som vernes ihht kulturminneloven, har også svært høy legitimitet siden fondsmidlene er bygget opp i en tid da alle hørte til kirken, på samme måte som de historiske kirkene er en kulturarv som tilhører hele samfunnet.

Stortingsmeldingen tar ikke stilling til om den statlige delen av OVF skal være noe mer enn et finansielt fond som bare indirekte knyttes til merfinansiering av de historiske kirkene. Det ene ytterpunktet er at staten erkjenner et prinsipielt ansvar for å finansiere merkostnader til historiske kirker tilsvarende verdien av OVFes statlige andel. Midlene fordeles over statsbudsjettet. Denne modellen kan se ut til å være nærliggende for Stortingskomiteen som drøfter statlige finansierte bevaringsprogrammer som virkemiddel. Alternativt kan den statlige delen av OVFes kapital legges inn i *Antikvarisk fond for religiøs kulturarv*. Vi anbefaler videre utredning av en slik løsning. Størrelsen på et slikt fond bør imidlertid ikke bindes opp til verdiene i OVF. Mye tyder på at behovet knyttet til kirkene og kulturminner fra andre trossamfunn er større enn verdien av OVF.

Antikvarisk fond for religiøs kulturarv får som formål å få best mulig langsiktig avkastning på kapitalen, jf Folketrygdfondet. Avkastningen øremerkes de fredete kirkene og fredete bygninger fra andre trossamfunn. Om det ikke skulle være mulig å få gjennomslag for et reelt fond, er det et alternativ å bruke organisasjonsmodellen til kulturminnefondet. Det er organisert som et fond med et uavhengig styre, samtidig som det faktisk finansieres med årlige bevilgninger over statsbudsjettet.

Midlene kan enten fordeles av fondet til konkrete prosjekter eller deles opp i større andeler som overlates fylkeskommunene, Riksantikvaren eller Den norske kirke. Det er gunstig å knytte tildelingen til enkeltprosjekter til de fagmiljøene som skal arbeide med forvaltningen av de fredete kirkene og dermed flytte den ut av fondet. Det er spesielt kritisk at slik kompetanse bygges opp i Den norske kirke. Det er slik den *kyrkoantikvariska ersättningen* er organisert i Sverige. Forutsetningene for en slik modell er at man finner en god løsning for tildeling til religiøse bygninger fra andre trossamfunn eller eiere. Kriteriene for tildeling må også utformes slik at midlene deles ut etter antikvariske kriterier og ikke vris mot de kirkene som brukes mest.

Det tilsier at midlene fordeles i to runder. Første runde er en fordeling fra fondet til de respektive trossamfunn ut fra bestand av fredete kulturminner og behov. Den videre fordelingen til enkeltprosjekter kan da overlates til Den norske kirke på sentralt nivå i samarbeid med Riksantikvaren, alternativt i tett samarbeid med bispedømme og fylkeskommune, som ventelig vil overta forvaltningen av de fredete kirkene. For å sikre kvaliteten på tiltakene gjennom kompetanseoppbygging i Den norske kirke bør det åpnes for at en del av midlene kan brukes på å styrke antikvarisk kompetanse i kirken.

Uavhengig av finansieringsmodell kan det være hensiktsmessig å arbeide videre med nasjonale bevaringsprogrammer som Riksantikvarens nå avsluttede stavkirkeprogram. Det

åpner for faglig utvikling og rasjonell arbeidsform. Dette legger til rette for parallell faglig utvikling i kirken og kulturminneforvaltningen.

Det som taler for opprettelsen av et *Antikvarisk fond for religiøs kulturarv* er:

- Løsningen er langsiktig.
- Tilskuddene kan trappes opp over tid og vil føre til oppbygging av kapasitet og kompetanse etter behov.
- Løsningen er robust og sikres gjennom lov og ikke de årlige budsjettbehandlingene.

En del av kirkebyggene våre er snart 1000 år gamle, og de skal forhåpentligvis vare i 1000 år til. Da er det bruk for langsiktige og robuste løsninger både økonomisk og faglig. En kortsiktig løsning som bare ivaretar vedlikeholdsetterslepet og som innebærer store beløp i en begrenset tidsperiode, er ikke gunstig på grunn av manglende kapasitet hos kompetente håndverkere og andre fagfolk. Like viktig er kanskje at situasjonen på lang sikt vil være svært usikker. I verste fall synker oppslutningen om kirkene som kulturminner og dermed storsamfunnets vilje til å dekke merkostnadene. En fondsmodell er den eneste løsningen som sikrer en langsiktig finansiering.

Det er også avgjørende at et statlig bidrag ikke går ut over kommunenes forpliktelse til å ta vare på kirkene sine. Tildelingen av de statlige midlene må knyttes opp til kommunal grunnfinansiering på en måte som sikrer at vedlikehold av de kulturhistorisk verdifulle kirkene blir et langsiktig spleiselag.

Kapittel 8

UTVALGETS FORSLAG TIL KULTURARVSTRATEGI

Visjon:

Den norske kirke oppfatter kirkebygg og kirkested som sentrale i sitt oppdrag og sin selvforståelse. Kirken vil at den kirkelige kulturarven skal bli bevart, være i aktiv bruk og bli videreutviklet fordi den oppleves som viktig for Den norske kirkes menigheter og storsamfunnet.

Mål:

1. Den kirkelige kulturarven tilhører fellesskapet og lokalsamfunnene og verdsettes som sentrale kilder til glede, innsikt i – og forståelse av Norges ide- og samfunnshistorie.
2. Kirkesteder med kirkebygg og kirkegårder er åpne, tilgjengelige og i aktiv bruk.
3. Den norske kirkes kulturminner får et juridisk vern som reflekterer deres nasjonale verdi
4. Den norske kirkes kulturminner får en finansiering som gjør det mulig å forvalte kulturminneverdiene på en langsiktig og god måte.
5. Den norske kirke har et aktivt eierskap til sin historie og materielle kulturarv og bygger opp og formidler kunnskap om denne arven.
6. Kirkestedet med kirkebygg, inventar, kirkegård og tilhørende bygg og kulturminner bevares og vedlikeholdes på en kulturminnefaglig god måte.
7. Kirken styrker og organiserer sin kulturminnekompetanse på en måte som sikrer gode prosesser og godt samspill mellom kirkelige organer og offentlige kulturminnemyndigheter.
8. Formidling av kulturarven er en integrert del av gudstjenesteliv og kirkelige handlinger, undervisning og diakoni.

Den norske kirke inkluderer her alle nivåer; lokalt, regionalt og sentralt.

Strategier:

- 1. Den kirkelige kulturarven tilhører fellesskapet og lokalsamfunnene og verdsettes som sentrale kilder til glede, innsikt i – og forståelse av Norges ide- og samfunnshistorie.**

Den norske kirke:

- arbeider for at kommunenes rolle som ansvarlige for finansieringen av kirkebyggene videreutvikles.
- bygger allianser med kommunene om utvikling av kirker som ressurser i lokalsamfunnet, kultursamarbeid, ivaretagelse i reguleringsplaner m.m.
- bygger tett samarbeid med barnehage og skole for å formidle kulturarven og dens verdier til stadig nye generasjoner
- engasjerer frivilligheten i lokalsamfunnene rundt ivaretagelse og formidling av kirkenes historie og finansiering av særlige restaureringsprosjekter.
- utvikler praksis med åpne medvirkningsprosesser i lokalsamfunnet før bygningsmessige endringer, slik at alle kan bli hørt.
- samarbeider med kulturminnemyndigheter og frivillige organisasjoner på kulturminnefeltet for å bevare og videreføre den kirkelige kulturarven.
- samarbeider med de kulturhistoriske museene som har kirkesamlinger, om å åpne disse og formidle stoffet til et bredt publikum.
- bygger allianser med universitets- og forskningsmiljøer, museer og andre kunnskapsprodusenter og formidlere om satsning på kirkekultur som fagområde.

2. Kirkesteder med kirkebygg og kirkegårder er åpne, tilgjengelige og i aktiv bruk.

Den norske kirke:

- legger til rette for at kirkebygg og kirkested skal fungere godt til gudstjenester, kirkelige handlinger, undervisning, diakoni, konserter og andre kulturarrangementer.
- ivaretar kirkene som naturlige møteplasser og viktige sosiale sentra i lokalsamfunnet.
- arbeider for bevaring og videre bruk av kirkesteder i fraflyttingstruede lokalsamfunn.
- styrker lokalbefolkningens tilhørighet til kirkebygget og kirkestedet gjennom ulike tiltak som for eksempel et program for åpen kirke og omvisninger.
- inviterer til medeierskap gjennom å knytte til seg frivillige for drift og formidling av kirkene.

- gjør kirken fysisk tilgjengelig for flest mulig, blant annet ved universell utforming.
- har en åpen profil som ikke ekskluderer noen fra å ha et eierforhold til kulturarven.

3 Den norske kirkes kulturminner får et juridisk vern som reflekterer deres nasjonale verdi.

Den norske kirke:

- arbeider for at minst 70 prosent av Den norske kirkes kirkebygg får vern som nasjonale kulturminneverdier gjennom fredning ihht kulturminneloven tilpasset kirkelig bruk.
- arbeider for at kulturmiljøet rundt kirkebygg blir et tydelig hensyn som ivaretas ihht plan- og bygningsloven.

4 Den norske kirkes kulturminner får en offentlig merfinansiering som gjør det mulig å forvalte kulturminneverdiene på en langsiktig og god måte.

Den norske kirke:

- arbeider for bred politisk tilslutning til at finansieringen av juridisk vernede kirker og gudshus fra andre trossamfunn er hele samfunnets ansvar og interesse, og krever en statlig merfinansiering i tillegg til kommunes forpliktelse.
- arbeider for langsiktig merfinansiering av vernede kirkebygg gjennom et fond eller en tilsvarende langsiktig ordning, som gir et årlig bidrag på minimum 300 millioner 2020-kroner.

5 Den norske kirke har et aktivt eierskap til sin historie og materielle kulturarv og bygger opp og formidler kunnskap om denne arven.

Den norske kirke:

- utvikler en satsing for å bevisstgjøre kirkens medlemmer og dens valgte organer om de ressurser som ligger i bygningene, gjenstandene og historiene.
- styrker kirkelig utdanning når det gjelder kirkens kulturarv, slik at kulturarvverdiene blir forstått, levendegjort og videreført.
- benytter mulighetene som ligger i overtakelsen av et utvalg av OVFs eiendommer til å styrke tilstedeværelsen på de historiske kirkestedene.
- etablerer et formidlingscenter for historisk kirkeinventar.

6 Kirkestedet med kirkebygg, inventar, kirkegård og tilhørende bygg og kulturminner bevares og vedlikeholdes på en kulturminnefaglig god måte.

Den norske kirke:

- bygger opp under de bygningsfaglige miljøene som behøves for å ta vare på de teknikker og kunnskaper som benyttes på de historiske byggene.
- lager systemer som hjelper den enkelte kirkeeier med å gjøre gode innkjøp og avtaler som sikrer nødvendig kvalitet i utførelsen av det kulturminnefaglige arbeidet innenfor en akseptabel kostnadsramme.
- videreutvikler kirkebyggdatabasen som et rasjonelt verktøy for FDV, saksbehandling, saksarkiv, forskning og formidling.
- ivaretar energi- og miljøhensyn i forvaltningen av de kirkelige kulturminneverdiene.
- videreutvikler godt samarbeid og en effektiv rolledeling med KA.
- utvikler en eiendomspolitikk for Den norske kirke hvor kulturminneaspektet inngår som en integrert del.

7 Kirken styrker og organiserer sin kulturminnekompetanse på en måte som sikrer gode prosesser og godt samspill mellom kirkelige organer og offentlige kulturminnemyndigheter.

Den norske kirke:

- styrker kirkens bygningsforvaltning og utvikler egen kulturminnekompetanse som legger til rette for godt vern og gode avveininger mellom bruk, endring og bevaring, i god dialog med kulturminnemyndighetene.
- bygger opp en kulturminnefaglig enhet under Kirkerådet som kan betjene kirkeeierne og det desentraliserte apparatet hos biskopene.
- etablerer øremerkede stillinger med krav om kulturminnekompetanse på regionalt nivå underlagt Kirkerådet.
- bygger broer mellom eksisterende faglige miljøer og investerer ressurser for å få et best mulig faglig og kostnadseffektivt vern av kulturminnene.
- utvikler involverende beslutningsprosesser som engasjerer eiere, brukere, lokalmiljø og relevante faggrupper for å sikre en god avveining mellom vern og bruk.
- utvikler systemer for effektiv og involverende saksbehandling sammen med kulturminnemyndighetene.

8 Formidling av kulturarven er en integrert del av gudstjenesteliv og kirkelige handlinger, undervisning og diakoni.

Den norske kirke:

- bruker kirkesteder og kirkebygg som viktige strategiske ressurser i sitt arbeid.
- arbeider videre teologisk med en kirkeforståelse som i sterkere grad inkluderer den materielle kulturarvens betydning i og for kirken.
- styrker sin kunnskap om hvordan troens praksiser har nedfelt seg og formet kirkesteder, bygninger, gjenstander og materialer.
- sørger for at alle som arbeider i kirken har en bevissthet om hvordan dagens kirkelige praksiser forholder seg til de sporene som generasjoner før oss har etterlatt seg på kirkesteder og i kirkebygg.
- fremmer en forståelse av hvor viktig kulturminnene er for kirkens hukommelse, slik at mennesker ser seg selv i en historisk kontekst og gjennom det kan få hjelp til å treffe kvalifiserte valg for fremtiden

- integrerer kompetanse på kirkens kulturarv i arbeidet med gudstjeneste og liturgi på alle nivå.
- lar kirkested og kirkebygg spille en sentral rolle i sine planer for trosopplæring, diakoni, og kirkemusikk.
- utvikler trosopplæringsprosjekter som inkluderer kulturminneverdiene; *kunnskap, opplevelse og bruk.*

ⁱ <https://forskning.no/kunsthistorie-ntnu-partner/er-utsmykningene-pa-urnes-stavkirke-egentlig-hedenske/1313378>

ⁱⁱ https://www.idunn.no/tt/2016/04/the_church_and_thesynagogue_in_ecclesiastical_art_-_a_case

ⁱⁱⁱ Kirkeordinansen av 1537. Reformasjonens kirkelov. Oversatt av Terje Ellingsen (Oslo: Verbum, 1990), s. 43.

^{iv} [http://www.rdklabor.de/wiki/Altar_\(B._In_der_protestantischen_Kirche\)](http://www.rdklabor.de/wiki/Altar_(B._In_der_protestantischen_Kirche))

^v Referanse til Kirkeordinansen

^{vi} Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. Bd. 12, s. 692.

^{vii} Fett, Harry 1911: *Norges kirker i det sekstende og syttende aarhundrede*. (Oslo: Norsk folkemuseums forlag) s. 11

^{viii} Horgen, Jan Erik 1999: *Norske prestegarder. Folk og Hus*. Oslo. s. 25.

^{ix} Den svenske kulturminneloven endret fra 1. januar 2014 navn fra «Kulturminneslagen» til «Kulturmiljölagen».

^x Vägledning för tillämpning av Kulturminneslagen Kyrklige kulturminnen, Stockholm 18/12/2014

^{xi} *Andre ledd gir Kongen myndighet til å gi særskilte regler om forvaltning av kulturhistorisk verdifulle kirker, også slike som ikke er fredet etter kulturminneloven. Det omfatter for det første kirker som er bygget i perioden 1650–1850. Dette er kirker som på grunn av alder, utforming og tekniske løsninger er viktige dokumenter over norsk kirkebygging. Også såkalte listeførte kirker bygget etter 1850 omfattes av bestemmelsen. Kulturminnemyndighetene har valgt ut disse kirkene som særlig interessante arkitektoniske eller kulturhistorisk verdifulle representanter for sin tid.*

For kirkene som er omtalt her, vil bestemmelsen innebære at det ved tiltak som ombygging, utvidelse eller riving av kirker, og ved avhending av kirker eller kirkeinventar, gis saksbehandlingsregler om at Riksantikvaren skal gi uttalelse før vedtak om tiltak treffes. Det vil også være naturlig at slike vedtak skal kunne påklages etter nærmere regler gitt av Kirkemøtet. Der nasjonale verdier står på spill, kan Riksantikvaren frede anlegget etter de alminnelige bestemmelsene i kulturminneloven. Saksbehandlingsreglene i gjeldende kirkebyggrundskriv T-3/2000 vil på grunnlag av bestemmelsen her kunne videreføres med enkelte justeringer. Disse reglene må samordnes med regler som Kirkemøtet gir med hjemmel i § 15 i loven her.

Riksantikvarens rolle og ansvarsområde vil bli endret ved at oppgaver innen kulturminneforvaltningen blir lagt til de nye regionene, og det er i nær framtid også aktuelt å gjøre endringer i kulturminneloven. I lys av disse endringene på kulturminnefeltet vil departementet vurdere om bestemmelser om forvaltningen av kulturhistoriske verdifulle kirkebygg mest hensiktsmessig bør inntas i kulturminneloven. Dette vil departementet i tilfelle komme tilbake til. (Lovproposisjonens merknad til § 15, andre ledd om kulturhistorisk verdifulle kirker)

^{xii} Dersom 70% av de ca 1600 kirkene får vern etter kulturminneloven, gir det 1120 kirker. Om en legger den kirkeantikvariske erstatningen fra Sverige til grunn, kan merfinansieringen beregnes slik: I Sverige er 2944 kirker fredet. 1120 kirker tilsvarer dermed 38% av den svenske bestanden. Den svenske erstatningssummen ble i år 2000 fastsatt til 460 millioner per år. Justert for 27,7% inflasjon tilsvarer det 587 mill SEK (<https://www.inflationtool.com/swedish-krona/2000-to-present-value>). Justert for valuttakurs på 1,03 tilsvarer det 605 mill NOK (Kurs Norges bank 29.05.2020). 38% av dette beløpet er 230 millioner kroner årlig i merfinansieringsbehov. Om det ble fordelt jevnt ut over de vernede kirkene ville det gi 205 000 kroner pr kirke årlig.